

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

ISSN: 2148-2292

12 (2) 2025

Academic Journal of History and Idea

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 10.02.2025

Kabul tarihi | Accepted: 13.04.2025

Yayın tarihi | Published: 25.04.2025

Fuat Uçar

<https://orcid.org/0000-0002-2036-6689>

Associate Professor, Giresun University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Türkiye, fuat.turkuaz@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Uçar, F. (2025). İnönü'nün Son Başbakanlık Dönemi ve İç Politikada Meydana Gelen Gelişmeler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (2), 1089-1122.

İnönü'nün Son Başbakanlık Dönemi ve İç Politikada Meydana Gelen Gelişmeler

Öz

İsmet İnönü, Millî Mücadele'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yer alan kadronun önemli isimlerindendir. Başarılı bir asker olmanın yanında, devlet adamı olarak da rejimin korunmasında, siyasal ve toplumsal istikrarın sağlanmasında önemli roller üstlenmiştir. İnönü'nün siyasal hayatı çoğu zaman zor şartların ve geçiş süreçlerinin adamı olarak her zaman önemini korumuştur. İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk darbesi olan 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra sivil hayata ve demokratik düzene geçişin en etkili aktörlerinden olmuştur. Bu kapsamda İnönü, 1961 seçimlerinden sonra kurduğu iki koalisyon ve bir azınlık hükümetinde Başbakan olarak önemli görevler üstlenmiştir. Özellikle son başbakanlık döneminde iç ve dış politikada önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde darbe teşebbüslerinin, Kıbrıs sorunu ve Johnson Mektubu gibi dış politik gelişmelerin iç politikaya da önemli etkileri olmuştur. İnönü'nün son başbakanlığı döneminde Demirel'in Adalet Partisi (AP) genel başkanı olarak seçilmesi iç politikada önemli gelişmelerden biri olmuştur. İnönü'nün siyasi hayatında kurmuş olduğu son hükümet, aynı zamanda Türk siyasi hayatının ilk azınlık hükümeti ve bütçe görüşmeleri sonucunda düşürülen ilk hükümet olma özelliğine sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsmet İnönü, İç Politika, Johnson Mektubu, Koalisyon Hükümeti

İnönü's Last Prime Ministerial Period and Developments in Domestic Politics

Abstract

İsmet İnönü is one of the most important figures of the National Struggle and the cadre involved in the establishment of the Republic of Turkey. In addition to being a successful soldier, he also played an important role as a statesman in protecting the regime and ensuring political and social stability.

İnönü's political life has always maintained its importance as a man of difficult conditions and transition processes. After the military coup d'état of 27 May 1960, the first coup d'état of the Republic of Turkey, İnönü was one of the most influential actors in the transition to civilian life and democratic order. In this context, İnönü assumed important duties as Prime Minister in two coalition and one minority government he formed after the 1961 elections. Especially during his last term as Prime Minister, important developments took place in domestic and foreign policy. In this period, coup attempts, foreign political developments such as the Cyprus problem and the Johnson Letter had significant effects on domestic politics. The election of Demirel as the chairman of the Justice Party (AP) during İnönü's last prime ministership was one of the important developments in domestic politics. The last government of İnönü's political life was also the first minority government of Turkish political life and the first government to be dismissed as a result of budget negotiations.

Keywords: *İsmet İnönü, Domestic Politics, Johnson Letter, Coalition Government*

Giriş

Türk siyasi hayatında tek partili çoğunluk hükümetlerinin yanında koalisyonla dayalı hükümet sistemi¹ parlamenter sisteme sahip diğer ülkelere göre geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk askerî darbesi olan 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden² sonra yapılan 15 Ekim 1961 seçimleri aynı zamanda yeni bir dönem olarak koalisyonlar döneminin de başlangıcı olmuştur. Böylece 27 Mayıs'tan sonra siyasal hayat; askerî (ara) rejim dönemleri, tek parti hükümetleri ve koalisyon dönemleri olarak şekillenmiştir. Türk siyasi hayatında koalisyon olgusu, 27 Mayıs'ı izleyen süreçte partiler arası mücadelenin rekabete dönüşmesi bakımından iç siyasette önemli bir etki meydana getirmiştir. Dolayısıyla 27 Mayıs öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Demokrat Parti (DP) arasında yaşanan kutuplaşma, darbe sonrasında koalisyonla dönüşmüştür.

27 Mayıs sonrasında yapılan 1961 seçimlerinde ortaya çıkan tabloda CHP'nin tek başına hükümet kurması mümkün olmamış, AP ise ordu içindeki "reaksiyon" nedeniyle hükümet kuramamıştır. Bu nedenle 10 Ekim 1965'te yapılan seçimlere kadar koalisyon ya da azınlık hükümetleri olgusu hükümetlerin kurulmasında en etkili unsur olmuştur (Aydın & Taşkın, 2014, s. 130). Büyük oranda İsmet İnönü'nün başbakanlığında geçen 1961-1965 dönemi; Türkiye'de önemli siyasal ve toplumsal dönüşümlerin meydana geldiği bir dönem olmuştur. Bu

¹ *Koalisyon Hükümeti*: Parlamenter demokrasilere özgü bir olgu olan ve Latince "coalescere" (kaynaşmak) sözcüğünden gelen bir kavramdır. İç politikada birden fazla siyasi partinin belli bir amaç doğrultusunda birlikte hareket etmek yönetiminde bulunmaktır (Cura, 1994, s. i, 37). Koalisyon hükümetleri iktidarı paylaşmak konusunda anlaşmaya varan parti ya da grupların (Bağımsızlar vb.) oranına göre azınlık ya da çoğunluk hükümeti görünümünde olabilir. Meclis'te salt çoğunluğu sağlayacak sayıda partilerden oluşan koalisyon hükümetlerine "asgari çoğunluğa sahip" koalisyon hükümetleri denir (Yalansız, 2006, s. 12).

² Tekrarlayan durumlarda 27 Mayıs olarak zikredilecektir.

kapsamda 1961 Anayasası'nın sağladığı örgütlenme özgürlüğü Türk siyasi yaşamına hareketlilik getiren en büyük etken olmuştur (Ergil, 1978).

1961 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra yeni partilerin kurulmasıyla Türk siyasetinin yelpazesi genişlemeye devam etmiştir. Bu çerçevede 1961 seçimlerinden 1965 seçimlerine kadar geçen sürede görev yapan üç hükümetin ikisi koalisyon, biri de azınlık hükümeti şeklinde kurulmuştur. 1965'e kadar kurulan hükümetler, ordu ile pazarlık yapabilen tek siyasetçi olan İnönü tarafından kurulmuştur (Findley, 2011). İnönü, askerî bakımdan karizmatik yönünün de etkisiyle başbakanlığında geçen 1961-1965 dönemi hükümetlerinde uyguladığı politikalarda 27 Mayıs ile oluşan felsefenin devam ettirilmesine önem vermiştir. Ayrıca 1961-1965 dönemi iç politikada, sonraki yıllarda Türk siyasi hayatında etkili olacak yeni isimlerin lider olarak ortaya çıkması bakımından önemli bir dönem olmuştur. Özellikle 1964 yılı sonuna doğru AP Genel Başkanı seçilen Süleyman Demirel, uzun yıllar boyu Türk siyasi hayatındaki yerini almıştır. İnönü'nün son başbakanlığı döneminde gerçekleşen önemli bir gelişme de Kıbrıs sorunda yaşanmıştır.³ İnönü'nün son başbakanlığı döneminde Kıbrıs sorunu ile ilgili meydana gelen önemli başka bir gelişmede, 1964'te Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Lyndon B. Johnson tarafından Başbakan İnönü'ye gönderilen meşhur *Johnson Mektubu* olmuştur.⁴ Kıbrıs sorunu ile ilgili olan *Johnson Mektubu*'nun dış politika yönünden olduğu kadar iç politika yönünden de önemli etkileri olmuştur. Bu etkinin en somut göstergesi; Türkiye'de düzen ve istikrar denildiği zaman ilk akla gelen isim olarak kabul gören İnönü'nün "*Yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini bulur*" sözü, 1960'lı yılların ilk yarısını ifade etmesi bakımından önemli bir tespittir.

1960'lı yılların ilk yarısında meydana gelen siyasi ve toplumsal değişim İnönü'yü, dolayısıyla CHP'yi de etkilemiştir. 10 Ekim 1965 seçimleriyle gündeme gelen *ortanın solu* kavramı, bu süreçte yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. X. İnönü Hükümeti, 15 Ekim 1961 seçimleriyle geçilen sivil hayatın ve kurulan ilk azınlık hükümeti olması bakımından Türk

³ *Kıbrıs Sorunu*: İnönü'nün 25 Aralık 1963 tarihinde kurmuş olduğu azınlık hükümetine adan Kıbrıs sorunu 1950'li yılların başında, Kıbrıs Rum Kesimi'ndeki bağımsızlık ve Yunanistan ile birlik (Enosis) hareketi şeklinde İngiltere'nin sömürge yönetimine karşı mücadele olarak başlamıştır. 1959'da Kıbrıs'taki Türklerin haklarını Türkiye, İngiltere ve Yunanistan tarafından garanti altına alan Kıbrıs Cumhuriyeti 15/16 Ağustos 1959'da kurulmuştur. Cumhurbaşkanı Makarios'un, Zürih ve Londra Antlaşmaları ile Anayasa'nın bazı temel maddelerinin değiştirilmesi önerisi Türklerin protestolarına ve cemaatler arasında şiddet olaylara neden olmuştur. Türkiye'nin diğer garantör ülkelerle Kıbrıs'a ortak bir müdahale etmek istemesi üzerine Makarios, sorunu Birleşmiş Milletler (BM)'ye götürmüştür. Türkiye burada tecrit durumundayken konuyla ilgisi olmayan ülkelerin doğrudan desteğini almıştır. BM'de Kıbrıs'a barış gücü göndermenin ötesinde başka bir şey yapmayı reddetmiştir. Kıbrıs'ta cemaatler arası çatışmalar artmaya başlayınca Türkiye, Kıbrıs'taki Türklere yönelik kuşatma kaldırılmadığı, rehinelere serbest bırakılmadığı ve can güvenliği sağlanmadığı takdirde tek taraflı olarak müdahale edeceği yönünde Yunanistan'a nota vermiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'den bu konuda yetki almıştır (Fırat, 2018; Ahmad, 2007).

⁴ *Johnson Mektubu*: ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un Kıbrıs'ta yaşanan sorunlar üzerine Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'ye bir mesaj göndermek amacıyla yazdığı mektuptur. Tarihe "Johnson Mektubu" olarak geçen ve Türkiye- Amerika ilişkilerinde bir dönüm noktası olan bu mektup, Türkiye'nin müttefiki hakkında güven sarsıntısı yaşamasına neden olmuştur. 1964 yılında gönderilen bu mektup gazetelerde 1966 yılında yayımlanmıştır.

siyasal hayatının önemli bir dönemini oluşturmuştur. Bununla birlikte İnönü'nün son başbakanlığı dönemi, Cumhuriyet tarihinde Meclis tarafından bütçesi reddedildiği için düşürülen ilk hükümet olması da ayrıca önem arz etmektedir.

1. Hükümetin Kuruluşu Öncesi Siyasal Durum

İnönü'nün deyimiyle, 27 Mayıs ile tüpünden çıkan macunu yeniden eski yerine yerleştirebilmek imkânsızlaşmıştı (Arcayürek, 1984, s. 184). Darbeyi yapanlar, 27 Mayıs'tan sonra kısa sürede sivil yönetime geçileceğini belirttiler. Millî Birlik Komitesi (MBK) Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in başkanlığında, 30 Mayıs 1960-20 Kasım 1961 tarihleri arasında iki hükümet kuruldu. 27 Mayıs'ı gerçekleştirenler “geçici” saydıkları iktidar dönemlerinde; Kurucu Meclis'in oluşturulacağı, yeni bir anayasanın yapılacağı, seçim ve partiler yasasının çıkarılacağı, böylelikle sivil hayata yavaş yavaş geçileceğini bildirdiler. Bunun yolu da siyasal partilerin kurulmasından geçiyordu. Cüneyt Arcayürek, İnönü'nün 27 Mayıs sonrası süreçte, “askerî müdahalenin kısa sürede sivil yönetime dönüşmesi!” şeklinde tek bir ideali olduğunu ifade etmiştir.⁵ 13 Ocak 1961 tarihinde partilerin faaliyetleri üzerindeki yasak kaldırılarak yeni partilerin kurulmasına izin verildi. 27 Mayıs'tan sonra sadece Demokrat Parti (DP) yasaklanmıştı, CHP ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) faaliyetlerini sürdürüyorlardı. CHP, İnönü'nün kişisel ağırlığı nedeniyle faaliyetleri yasaklanmamıştı (Landau, 1978; Arcayürek, 1984). Çalışmaları, Kurucu Meclis tarafından yapılan yeni anayasa 9 Temmuz 1961'de kabul edildi.

15 Ekim 1961 seçimleri, sabık Başbakan Adnan Menderes'in idamından bir ay sonra yapıldı. Bu seçimler, 27 Mayıs'tan sonra sivil hayata geçişin ilk seçimleri olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Seçimler, hiçbir partinin mutlak çoğunluğu sağlayamamasıyla sonuçlandı. CHP'nin oy oranı ve milletvekili sayısı DP'nin mirasçıları olduğu iddiasını taşıyan AP ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) ile 1958'de kurulan ve DP ile aynı tabana hitap eden CKMP'nin almış olduğu oy oranlarının oldukça gerisine kaldı.⁶ Arcayürek'e göre seçimlerin sonucunda “(...) Amaçlanan “siyasal durulma” sağlanamadı. Merkezdeki otoritenin daha az etken, anayasal kuruluşların daha çok söz sahibi olmasını isteyen bir düzen gel[miş]” oldu (Arcayürek, 1984, s. 111). Arcayürek'in vurguladığı bu

⁵ İnönü'nün, 27 Mayıs'tan kısa süre sonra MBK Başkanı Orgeneral Gürsel'e yaptığı ziyarette “*Orduya egemen misiniz? Kendi aranızda ihtilaf var mı? Bir an önce seçim yapınız*” şeklinde sorular sormasını, Gürsel “*Bir de seçim istiyor, başka bir şey istemiyor. Paşa, gerdeğe girecek kızlar gibi seçim istiyor.*” şeklinde değerlendirmiştir (Arcayürek, 1984, s. 184, 199-201).

⁶ Seçim sonuçlarına göre; CHP %36,7, AP %34,8, CKMP %14,0, YTP %13,7 oranında oy almıştır. <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> (erişim: 22.02.2025)

durum, iktidar mücadelesinde oluşmaya başlayan yeni durumun da habercisi niteliğinde olmuştur.

Ordunun üst kademelerinde seçim sonuçlarına ilişkin CHP'nin kazanacağı yönündeki beklenti⁷ gerçekleş(e)meyince, seçimin ertesi günü itibarıyla siyasi kulislere çeşitli dalgalanmalar başladı. Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB)'nin seçim sonuçlarını geçersiz sayıp Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin toplanmasını önlemeye yönelik girişimi, Çankaya Protokolü'yle engellenmişti. Bu gelişmeden sonra 25 Ekim 1961'te açılan Meclis, MBK Başkanı Orgeneral Gürsel'i cumhurbaşkanlığına seçti. Dolayısıyla, 1961 seçimlerinden sonra Meclis ancak ordunun yönetim kademesinde söz sahibi komutanlarla anlaşarak açılabilirdi (Cumhuriyetin 75. Yılı, 1998).

Seçim sonuçlarına ilişkin CHP'nin beklentilerini ve yaşanan hayal kırıklığı ile ortaya çıkan siyasi atmosferi Arcayürek *“Estirilen rüzgâr, ne olursa olsun, CHP'nin, özelde İsmet Paşa'nın iktidar olmasıydı istenilen. Ne biçimde olursa olsun. Demokratik zorlamalarla İsmet Paşa'nın ülkeyi yönetmesinde direniliyordu”* şeklinde değerlendirmiştir (Arcayürek, 1984, s. 135-337). Ortaya çıkan seçim sonuçlarına göre Türkiye siyasi tarihinde bundan sonra sıkça karşılaşılabilecek olan yeni bir döneme yani koalisyonlar dönemine girilmiş oldu. Zaten Cumhurbaşkanı Gürsel'in de karşılaştığı en büyük sıkıntı, birbirine rakip partileri koalisyon hükümeti kurmaya ikna etmek olmuştur. Ortaya çıkan sonuçlara göre CHP'siz bir koalisyonun iktidar olması da elverişli değildi.

Seçim sonuçlarının ortaya çıkardığı tabloya göre koalisyonun DP'nin mirasçıları olduğu iddiasıyla yola çıkan AP ve YTP ile aynı tabana hitap eden CKMP arasında kurulması gerekiyordu. Buna karşın o günkü olağanüstü koşullar altında DP'yi iktidardan deviren ordunun, aradan 1,5 yıl geçtikten sonra iktidarı kendi eliyle bu partinin mirasçılarına devretmelerini beklemek pek gerçekçi değildi. Sonunda Cumhurbaşkanı Gürsel, partilerle yaptığı uzun temaslardan sonucunda, 10 Kasım 1961'de Millet Meclisi'nde birinci parti durumunda olan CHP'nin lideri İnönü'ye hükümeti kurma görevini verdi. Yapılan görüşmelerde YTP ve CKMP İnönü'nün koalisyon önerisini kesin olarak reddetti. AP ise koalisyonu müzakere ettikten sonra Eski Genelkurmay Başkanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın etkili olmasıyla CHP ile koalisyona girmeyi kabul etti (Cumhuriyetin 75. Yılı, 1998). 20 Kasım 1961-25 Haziran 1962 tarihleri arasında Cumhuriyet tarihinin 26., İnönü'nün de 8. hükümeti darbe sonrasının ilk sivil hükümeti olarak CHP-AP koalisyonu şeklinde kuruldu.

⁷ Seçim sonuçlarına ilişkin bazı CHP'lilerin büyük bir hayal kırıklığı içerisinde olduğunu belirten Şevket Süreyya Aydemir, Muammer Aksoy'un Antalya'daki seçim mitinginde halka *“Sevgili Antalyalılar! Şimdi size, 15 gün sonranın Başbakanı İsmail Rüştü Aksal hitap edecek!”* şeklinde konuştuğunu, ama beklenenin olmadığını ifade etmiştir (Aydemir, 1968, s. 541-543).

Böylece İnönü, başbakanlıktan ayrılışının üzerinden 24 yıl geçtikten sonra yeniden Başbakan oldu. Aydemir, İnönü'nün yeniden başbakan olmasını biraz da karamsar bir biçimde “*Ama şimdi onun arkasında, onu destekleyen bir Atatürk ve Tek Partili Meclisin mutlak itaati yoktur?*” *Birtakım perdeler gerisinde, ne olduğu, ne istediği, ne yapacağı veya neler yapamayacağı belli olmayan asık yüzlü bir kuvvet vardır: Silahlı Kuvvetler Birliği!*” şeklinde değerlendirmiştir (Aydemir, 1968). Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükümeti olan CHP-AP koalisyonu (20.11.1961-25.06.1962) daha kuruluşunda çeşitli sorunlar yaşamaya başlamıştı. DP'lilerin affı ve çalışma hayatına ilişkin sorunlar nedeniyle, koalisyon kısa sürede dağılmak durumunda kaldı (İnönü, 2017). Askerler tarafından zorlama yoluyla kurulan bu koalisyonun siyasi istikrarı sağlayamaması, toplumsal bir destek bulamaması, iç çekişmelerle güçsüz ve huzursuz bir görünüm vermesi, ordu içinde bir grubun hükümeti devirmek üzere harekete geçmesine neden olsa da darbeciler 23 Şubat 1962'de teslim olmak zorunda kaldılar (Cumhuriyetin 75. Yılı, 1998). İlk koalisyon hükümetinin istifasından sonra yeni hükümetin kurulması yine İnönü'ye tevdi edildi. Yeni hükümet bu kez AP'nin dışında YTP ve CKMP'nin katılımının yanında CKMP'den istifa eden eski genel başkan Osman Bölükbaşı'nın da desteğiyle 25 Haziran 1962'de yine koalisyon hükümeti olarak kuruldu. Önceki koalisyon hükümetine göre daha canlı, renkli ve umutlu başlayan bu hükümet döneminde darbe teşebbüsleri devam etti. Talat Aydemir'in 21 Mayıs 1963 tarihinde deneme cesaretini gösterdiği ikinci darbe girişiminin de başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Aydemir ve arkadaşları 15 Eylül 1963'te ölüm cezasına mahkûm edildiler.

Talat Aydemir ve arkadaşlarının 21 Mayıs 1963'teki isyanını bastıran İnönü'nün, Meclis'te ayakta ve alkışlarla karşılanmış olması başarısız bir hükümeti ayakta tutmaya yetmemişti. Koalisyon birkaç ay daha dayanabildi ama yıl bitmeden dağıldı. Koalisyonun bozulduğu sırada Başbakan İnönü, suikast sonucu yaşamını yitiren ABD Başkanı John F. Kennedy'nin cenaze töreni nedeniyle ABD'de bulunuyordu.⁸ İnönü, dönüşte yeni hükümeti kurması için tekrar görev kendisine verildiğinde “yeni bir tecrübeye girmeye hazır değilim” (Milliyet, 3 Aralık 1963, s. 1) diyerek 2 Aralık 1963'te başbakanlıktan istifa etse de yeni hükümet kurulana kadar iş başında kaldı.

⁸ İnönü, Amerika'da Büyükelçi Turgut Menemencioğlu'nun odasında koalisyonun bozulduğu haberini alınca tansiyon ve nabız sorunu yaşamıştır. Sağlık durumu düzelince büyükelçiye “*Amerika Cumhurbaşkanı, bana Türkiye Başbakanı olarak randevu verdi. Şimdi ben, Türkiye başbakanı değilim. Bunu onlara duyurmak, kendilerini randevunun iptalinde serbest bırakmak lazımdır...*” şeklinde görüşmenin iptal edilmesini istemiştir. Menemencioğlu'nun Beyaz Saray'a telefonla durumu bildirmesi üzerine Johnson'ın cevabı “*İsmet Paşa Başbakan veya değil, Türkiye'yi her zaman en büyük yetki ile temsil edecek kimsedir. Kendisiyle görüşmek bana şeref verecektir*” şeklinde olmuştur. Böylece İnönü ile Johnson'un görüşmesi gerçekleşmiştir (Toker, 1992, s. 162; Eroğul, 2013, s. 218-219).

2. Hükümeti'nin Kuruluşu

İnönü'nün başbakanlığındaki CKMP, YTP ve Bağımsızlardan oluşan ikinci koalisyon hükümetinin yerel seçim sonuçları⁹ nedeniyle dağılmasından sonra CHP'de hükümet dışında kalma eğilimi ağırlık kazanmaya başladı. İnönü, ikinci koalisyon denemesinden sonra hükümetin kendilerinin dışında kurulmasında yarar görmüştü. AP yöneticileri ise 17 Kasım 1963 tarihinde yapılan yerel seçimlerde birinci parti konumuna gelmelerine dayanarak yeni kabineyi kurma görevinin kendilerine verileceği beklentisine girdiler. AP yanlısı gazeteler de AP'li yöneticilerin bu tutumuna “AP idarecileri göreve hazır” şeklinde destek verdiler (Turan, 2003, s. 420). Cumhurbaşkanı Gürsel, hükümeti kurma görevini ilk olarak AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'ya verdi. Bu şekilde Meclis'in ikinci büyük partisi olan AP'ye hükümeti kurma görevinin verilmesi, sivil yönetime dönüşe yönelik bir gelişme oldu. Ancak Gümüşpala, AP'lilerin CHP ile yapılacak koalisyonun başarısızlık getireceğine olan inançlarından dolayı görevi derhal seçim yapılması şartıyla kabul edebileceğini belirtti. AP'nin bu tutumu üzerine Cumhurbaşkanı, AP'nin hükümet kurmak istemediğini düşünerek görevi yeniden CHP Genel Başkanı sıfatıyla İnönü'ye verdi (Cumhuriyet, 7 Aralık 1963, s. 1).

Bu gelişmeler üzerine, CHP Grubu önceden kurulan başarısız iki koalisyon deneyimi nedeniyle yeni bir hükümet kurmaya ya da bir hükümette yer almaya yanaşmadı. İnönü de gerek partiler arası çekişmeler gerekse kendi partisi içindeki sürtüşmeler yüzünden uyumlu çalışacak bir kabine kuramayacağı düşüncesiyle, Cumhurbaşkanı'ndan bu konuda affını diledi (Turan, 2002, s. 104-105). Cumhurbaşkanı da teamüller gereği, Meclis'in ikinci büyük partisi konumunda olan AP'nin genel başkanı Gümüşpala'ya hükümeti kurma görevini verdi. Gümüşpala da sağ kanattaki YTP ve CKMP'den olumlu bir cevap alamayınca görevi yeniden iade etti. CHP'nin Meclis'te bulunan ortak grubu hükümet kurma girişiminin öncelikle CHP dışında yapılması gerektiği kararını aldı. CHP'nin böyle bir tavır takınmakta esas amacını, bu konudaki sorumluluğu AP'ye atmak suretiyle “İşte AP hükümet kuramıyor” dedirtmek olarak değerlendirilmiştir (Milliyet, 10 Aralık 1963, s. 1, 7).

10 Aralık 1963'te CHP dışındaki dört parti lideri ile ayrı ayrı görüşen Cumhurbaşkanı, AP'nin genel başkanı Gümüşpala'ya hükümeti kurması için yeniden görev verdi. Gümüşpala'nın parti liderleriyle görüşmesinde CHP'siz bir hükümet fikri üzerinde duruldu. YTP Genel Başkanı Ekrem Alican, hükümete katılma şartlarını, İnönü'nün olmadığı hükümete

⁹ 17 Kasım 1963 tarihinde yapılan Belediye Başkanlığı, Belediye ve İl Genel Meclisi seçim sonuçları hakkında bakınız (Turan, 2008).

ve AP'nin iktidarda söz sahibi olmasını sağlamaya bağladı (Toker, 1992, s. 175). Bunun üzerine Cumhurbaşkanı, İnönü'yü yeniden 14 Aralık 1963 tarihinde hükümeti kurmakla görevlendirdi. Cumhurbaşkanı'nın bu tercihinde CHP'nin Millet Meclisi'nde en çok milletvekili bulunmasının yanında, İnönü'nün kişiliği de etkili oldu.¹⁰ Böylece kendisi dışında bir iktidar gerçekleşirse buna karşı çıkmayacağını belirten İnönü, çözümsüz bir hale dönüşen bu durum karşısında yeni hükümeti kurmaya mecbur kalmış oldu. Çünkü İnönü, kendi başbakanlığında kurulan önceki kısa süreli iki koalisyon hükümetlerinde yaşanan sorunlar nedeniyle yeni hükümeti kurma konusunda isteksiz olsa da başka bir seçenek bulunmuyordu. Bu açıdan zor şartların görev adamı olan İnönü, memleketin iç ve dış politikada içinde bulunduğu zor koşullarda yeni hükümeti kurarak bu sorumluluğu yeniden üstlenmiştir.

Şevket Süreyya Aydemir de İnönü'nün yeni hükümeti kurma çabalarını demokratik sistem ve rejim açısından şu şekilde değerlendirmiştir:

“Ve İkinci Adam, bir takım sıkıntılı koalisyon idarelerinin başında, bin bir cefaya katlanarak, bu rejimi yerleştirmeye, tutundurmaya çalışır. Çünkü onun tuttuğu, benimsediği ve kendi hayat devrinin en mükemmel hükümet şekli saydığı idare budur. Bu sistem hem meclis içinde hem meclis dışında ne kadar çelişmeli yürürse de o kendini buna vakfetmiştir. Bu rejime inanır. Çünkü o bu rejimi, biraz da kendi eseri sayar. Bunda belki haklıdır da... 1964 yılına bu hava içinde girilir. Gelecek seçimlerden ise hiç de emin değildir. Çünkü Yassıada kurbanları şimdiden kutsallaştırılmışlardır” (Aydemir, 1968, s. 574).

“Millî Damat” Metin Toker de o günlerde İnönü'nün yeni hükümeti kurma yönündeki girişimlerini, gönlünde bu kez Meclis'teki Bağımsızlarla birlikte bir *reform hükümeti* kurmak istediği yönünde, şu şekilde ifade etmiştir:

“CHP olarak iki koalisyona girdik. Bu koalisyonlar memleket için son derece önemli görev yapmışlardır. Koalisyonlarla iki sene içinde parlamenter rejim tekrar başlamış ve demokratik sistemin yeni temeli atılmıştır. Bu sürede CHP'nin doğrudan beri takip ettiği ıslahat siyasetinin son senelerde ön plana geçen esasları kabul olunup yürürlüğe girmiştir. Şimdi, memleket olarak üçüncü merhalenin başındayız” (Toker, 1992, s. 177).

Görüldüğü gibi, Toker'in yeni hükümeti İnönü'nün kurmasının daha yararlı olacağı yönündeki görüşlerinin yanında, CHP yönetimi içerisinde de bu yönde görüşler gündemdedir. CHP Genel Sekreteri Kemal Satır'ın bu yöndeki görüşlerinde ve hükümet kurulamazsa erken genel seçimin acil bir gereklilik olacağını yönündeki görüşlerinde, yerel seçimler deneyiminden

¹⁰ İnönü günlüğünde görev kendisine tevdi edildikten sonra grup görüşmesinden sonra karar vereceğini belirtmiştir (İnönü, 2017, s. 653).

sonra küçük partilerin bir genel seçimde silinmekten korkarak CHP ile iş birliğine razı olacakları beklentisi etkili olmuştur. Bununla birlikte, İnönü de yeni hükümeti kurma çalışmalarında siyasi teamüller gereği CKMP ve YTP'ye ortaklık teklif etti (Milliyet, 17 Aralık 1963, s. 1). Yapılan görüşmelerde, CHP ve YTP ile bakanlık dağılımı konusunda anlaşma sağlanamadı. İnönü de yaşanan anlaşmazlığı “Bana her şeyi yaptıracağını zannedenler var.” şeklinde ifade etti. Bu şekilde, yeni hükümeti kurma konusunda diğer partilerle anlaşamayan İnönü, en azından 1965'te yapılacak genel seçimlere kadar bir hükümet kurmayı hedefledi. Sonuç olarak İnönü, bu kez azınlık hükümeti kurmak için Bağımsızlarla temasa başladı (Milliyet, 19-24 Aralık 1963, s. 1). Böylece görüşmelerden bir sonuç alamayan İnönü, hükümeti Meclis'teki 33 Bağımsız milletvekilini yanına alarak kuracağını açıkladı. Bununla birlikte, CHP milletvekilleriyle Bağımsız milletvekillerinin toplamı güvenoyu alabilecek sayıya ulaşamıyordu (Cumhuriyetin 75. Yılı, 1998). İnönü, CHP Grubu'ndan yetki alarak YTP'nin şartlarının kabul edilmeyeceğini, dolayısıyla Bağımsız milletvekilleri ile hükümeti kuracaklarını açıkladı. Bu arada CHP'den Turhan Feyzioğlu ve arkadaşları AP ile yeniden girişiminde bulunduyorsa da başarılı olamadı. AP Genel Başkanı Gümüşpala bu dönemde muhalefette kalmayı tercih ederek, Bağımsız milletvekillerinin “Bağımsız Hareketi” biçimindeki iktidar arayışlarına da destek vermedi. AP'nin bu şekilde muhalefette kalma kararında doğrudan genel başkanın tutumunun yanında, CKMP ve Millet Partisi (MP) gibi iki küçük partinin AP'ye olan yaklaşımı da etkili olmuştur (Toker, 1992). Dolayısıyla bu şartlar altında kurulacak hükümet bir “azınlık hükümeti” olacaktı (Milliyet, 25 Aralık 1963, s. 1). Çünkü Meclis'te CHP'nin 175, Bağımsızların 33 milletvekili bulunmaktaydı. Bu durumda CHP ve Bağımsızların toplamı 208 iken, bu sayı güvenoyu için gerekli olan 226 salt çoğunluğun altında kalıyordu. Karşı tarafta AP'nin 147, YTP'nin 48, CKMP'nin 23 ve CKMP'den ayrılan Osman Bölükbaşı'nın kurduğu MP'nin 13 milletvekili ile toplam 231 milletvekili bulunuyordu.

2 Ocak 1964 tarihinde CHP milletvekilleri kurulacak hükümet güvenoyu a(a)lmazsa, gelecekte kurulacak hiçbir koalisyonda yer almayacaklarını belirten uyarı niteliğinde bildiri yayınladılar. Muhalefet partilerin hükümete karşı cephe almalarına karşı İnönü de “Birleştiniz, hükümeti siz kurun” şeklinde tepki göstermiştir (Milliyet, 3 Ocak 1964, s. 1).

Şerafettin Turan, İnönü'nün hükümeti kurmaya yönelik çalışmalarındaki olumsuz gelişmelerin yeni alternatifleri çıkabileceğini “*Tek partili rejimi çok partili sisteme dönüştüren ve bunun yürümesi için Cumhurbaşkanlığından sonra ortak hükümet kurulması yükümlülüğünü üzerine alan İnönü, bu kez demokrasilerde geçerli olan azınlık hükümeti sistemini de deneyecekti*” şeklinde ifade etmiştir (Turan, 2002, s. 105). Hükümet kurma çalışmalarının devam ettiği böylesi kritik bir dönemde, Türkiye ile Yunanistan arasında Kıbrıs sorunu

nedeniyle gerilimli günler yaşanırken, YTP hükümet krizi yaşanmaması için kurulacak hükümete güvenoyu vermeyi kararlaştırdı. Böylece üç haftalık bir uğraşından sonra hükümetin kurulmasına yönelik kriz de sona ermiş oldu (Cumhuriyet, 26 Aralık 1963, s. 1; Cumhuriyetin 75 Yılı, 1998, s. 517). Bu şekilde muhalefet, özellikle de Bağımsızlar, 1965 yılı bütçesine güvensizlik oyuyla düşmesi sağlanan azınlık hükümetini desteklemek zorunda kalmışlardır.

Bu şekilde İnönü, yeni hükümeti Bağımsızların desteği ile CHP’li üyelerden oluşan bu azınlık hükümeti şeklinde kurmuş oldu. Feyzioğlu’nun yeni hükümette yer almaması gelecekteki Güven Partisi (GP) olayının ilk harcı da oluşturmuştur (Toker, 1992, s. 186). İnönü’nün siyasal yaşamında kurduğu ilk ve tek azınlık hükümeti olan bu hükümet, önceki iki koalisyon hükümeti gibi zayıf bir hükümet oldu. Çünkü İnönü, 23 üyeli kabinede Bağımsızlara 4 bakanlık vererek, onların desteğini elde edebilmişti. İnönü, 1961 seçimlerinden sonraki üçüncü ve son kabinesini, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin de ilk azınlık hükümetini, 22 günlük bir süreden sonra Bağımsızların desteğiyle kurabildi. Hükümette görev alacakların listesi, Cumhurbaşkanı tarafından 25 Aralık 1963’te onaylandı. Yeni hükümette, gelecekte Türk siyasetinde önemli isimlerden biri olan Bülent Ecevit Çalışma Bakanı oldu (Milliyet, 27 Aralık 1963, s. 1, 7). Böylece, 1961 seçimlerinden sonra İnönü’nün üçüncü kez kurduğu hükümet 4 Ocak 1964 tarihinde yapılan güven oylamasında YTP’nin “lehte oy kullanması ile 225’i “Kabul”, 175’i “Ret” oyu ile güvenoyu aldı (MMTD, 4 Ocak 1964, s. 200). Hükümetin güvenoyu için aldığı 225 oy, salt çoğunluk için gerekli olan 226 sayısının 1 oy altında kalmış oldu. Bu durum, Meclis çoğunluğuna dayanmayan ve azınlıkta kalan hükümetin, Meclis’te daha fazla muhalefetle karşılaşacağı anlamına gelmekteydi. Bununla birlikte, iktidar beklerken bunu elde edemeyen AP içindeki gelişmeler de yeni hükümetin geleceğini etkileyebilecek nitelikteydi (Turan, 2003, 423). Güven oylamasında muhalefet partilerinin bazı üyeleri, Kıbrıs sorunu nedeniyle azınlık hükümetini desteklemişlerdi. Bu olay da birçok milletvekilinin kendi partilerinin resmi uyarılarını dikkate almadıklarını göstermiştir.

Yaklaşık bir ay süren hükümetin kuruluş sürecinde, partiler arasında yapılan görüşmelerde ordunun bilinen bir telkini olmadı. İnönü’nün kurduğu azınlık hükümeti, Türkiye’nin içte ve dışta karşı karşıya bulunduğu sorunlar karşısında, çoğunluğu gençlerden oluşan bir kadronun bulunması nedeniyle bir reform hükümeti olarak da nitelendirildi (Güresin, 1964a, s. 1). İnönü’nün başbakanlığında kurulan hükümetin siyasal literatürdeki adı “azınlık hükümeti” idi. Çünkü hükümete güvenoyu veren Bağımsızlar parti olamadıkları gibi bir programları da yoktu. Hükümet programı Millet Meclisi’nde görüşülürken söz alan Afyon

Milletvekili Halûk Nur Bâki hükümete güvenoyu vermesinin gerekçesini, memleketin yüksek menfaatleri olarak açıklamıştır (MMTD, 2 Ocak 1964, s. 157).

Azınlık hükümeti olmasına rağmen, bu hükümetin Bağımsızların da desteğiyle güvenoyu almasında o günlerde Türkiye'nin ana sorunu haline gelen Kıbrıs sorunu etkili olmuştur. Bağımsızların yarıdan fazlasının beyaz oy yani “Kabul” oyu kullanmasına rağmen, Kıbrıs sorunu nedeniyle Bağımsızların hükümete daha fazla destek verileceği beklenmişti. İnönü'nün önceki koalisyon hükümetine bile 2/3 oranında destek veren Bağımsızların bu tutumu, onların bir siyasi parti gibi algılanamayacağını göstermiş oldu. O dönemde Kıbrıs sorunu konusunda Türkiye'nin içinde bulunduğu durum, AP'nin hükümeti düşürmeye yönelik muhalefetini de kısıtlamıştır (Komsuoğlu, 2008). Böylece, Türkiye'nin bunalımlı bir döneminde, partilerin sağduyulu davranarak hükümet bunalımına neden olmamaları dikkate değer bir durum olmuştur. Bu durum, Türkiye'nin içinde bulunduğu bunalımlı dönemlerde bu tarz hükümetlerin kurulmasına bir örnek teşkil etmektedir.

3. İç Politikada Meydana Gelen Gelişmeler

Türkiye Cumhuriyeti'nin 28. hükümeti, İnönü'nün kurduğu 10. hükümeti ve kurulan ilk azınlık hükümeti olarak 1 yıl 1 ay 25 gün (421 gün) süre ile işbaşında kalmıştır. Bu süre içerisinde hükümet azınlık durumunda olmasına rağmen; toprak reformu ile ilgili gecikmenin dışında, siyasi mahkûmlara af ve kalkınma hızında öngörülen hedeflere ulaşma gibi çeşitli sosyo-ekonomik nitelikli politikaların yanında, öncelikli olarak dış politikada Kıbrıs sorunu gibi önemli bir problemle ile uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu hükümet döneminde, iç politikada meydana gelen gelişmeler gerek bu dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde de etkili olmaya devam etmiştir.

25 Aralık 1963 tarihinde istifa etmiş bir koalisyon hükümetinin yerine azınlık hükümeti olarak kurulan hükümetin daha ilk aylarında, iktidar-muhalefet ilişkileri özellikle bütçe görüşmeleri nedeniyle gerilmeye başladı. Muhalefetin “azınlık hükümeti” şeklindeki eleştirileri, hükümette bir değişikliği gündeme getirse de bu değişiklik gerçekleş(e)medi. İktidar-muhalefet ilişkileri kapsamında CHP ile YTP arasında artan yakınlaşma, kısa süre önce YTP ve CKMP'den ayrılan 9 senatör ve milletvekilinin katılımıyla daha da güçlenen AP ile CKMP'yi ortak muhalefete yöneltti. Meclis'in en küçük partisi durumundaki MP ise zaten baştan beri AP ile hareket ediyordu (Milliyet, 10 Ocak 1964, s. 1). Böylece hükümetin, dolayısıyla CHP'nin karşısındaki cephe birleşmeye başlamış ve bir sonraki hükümetin temelleri, muhalefetin iş birliğine giderek genişlemesiyle atılmaya başlamış oldu (Yalansız, 2006). Bu hükümet döneminde, Türkiye'de ilk büyük grev Mersin Rafineri'sinde yapıldı. Hükümet, millî çıkarlarla uyuşmadığı için Ataş grevini 30 gün süre ile erteledi (Milliyet, 10-11

Ocak 1964, s. 1, 7). Bu hükümet döneminde, 20-21 Mayıs 1963'teki darbe teşebbüsüyle ilgili olarak Talat Aydemir, Fethi Gürcan ve Osman Deniz haklarında verilen ölüm cezaları 1964 yılının Ocak ayında Millet Meclisi'nde onaylandı (Milliyet, 29 Ocak 1964, s. 1; Cumhuriyet, 5 Şubat 1964, s. 1). 1961 Anayasası'nda öngörülen ve İnönü'nün Başbakan olduğu önceki koalisyon hükümeti döneminde hazırlanan *Siyasi Partiler Kanunu* tasarısının görüşülmesine bu hükümet döneminde başlandı. Meclis'te AP'nin muhalefetiyle karşılaşan tasarı, Kıbrıs olayları nedeniyle Meclis gündeminde geri planda kaldı (Milliyet, 29 Ocak 1964, s. 1). Dönemin en önemli iç politik gelişmelerinden biri de İnönü'ye suikast girişimi oldu. Söz konusu suikast girişimi, 22 Şubat 1964 tarihinde öğlene doğru Başbakanlık binasından çıkıp arabasına binen İnönü'ye, tabanca ile üç el ateş edilmek suretiyle gerçekleşti. Kapı önündeki polis kulübesinde bekleyen Kayserili elektrik teknisyeni Mehmet Suna'nın aniden fırlayarak arabanın arka koltuğunda oturan İnönü'ye ateş etmesiyle suikast girişimi meydana geldi. Hemen yakalan suikastçı, amacının İnönü'yü öldürüp memleketi kurtarmak olduğunu, 27 Mayıs'ta yapılan darbeyi ve darbeden sonra DP'lilere uygulanan muameleleri kabullenemediğinden bu saldırıyı gerçekleştirdiğini belirtti (Milliyet, 22 Şubat 1964, s. 1; Cumhuriyet, 22-24 Şubat 1964, s. 1). Daha sonra, suikastçının herhangi bir örgütle ilişkisi olmadığı ortaya çıktı. Olayı soğukkanlı bir şekilde karşılayan İnönü'nün tansiyonu 12 olarak ölçülmüşken, doktoru Zafer Payroç'un tansiyonu 15'e fırlamıştı (Turan, 2003, s. 429). Suikast girişimi ile ilgili olarak AP Genel Sekreteri ve Manisa Senatörü Orhan Gördes'in partisinin mensuplarına yaptığı konuşmada “*Bu suikast İnönü'nün tertiplemediği bir oyundur.*” ifadesini kullanması ortamın daha da gerilmesine neden oldu. İnönü ise “*Suikastta AP'lilerin olduğuna ihtimal vermiyorum.*” şeklindeki açıklamasıyla gergin hale gelen atmosferi sakinleştirmeye çalışmıştı (Cumhuriyet, 24 Şubat 1964, s. 1; Milliyet, 25 Şubat 1964, s. 1). İnönü'ye yönelik saldırı, Senato'da siyasi parti temsilcilerinin ve Bağımsız üyelerin konuşmalarıyla da kınandı (CSTD, 25.2.1964, s. 64-70). İnönü, kendisine yönelik suikast teşebbüsü nedeniyle BBC televizyonuna verdiği demeçte, siyasetten çekilmeyi düşünmediğini (Cumhuriyet, 23 Şubat 1964, s. 1) söylemiş ve Senato'da bu olay nedeniyle kendisine gösterilen yakın alâkaya teşekkürlerini ifade etmiştir (CSTD, 27.2.1964, s. 110).

AP Urfa Milletvekili Kadri Erogan ise İnönü'yü memleketi ihtilale sürüklemekle itham ederek “*Başına bir taş atıldı ve treni durduruldu diye memleketi ihtilale sürükleyen İsmet Paşa, bin bir siyasi hile ile iktidarın başına geçti. Sonra da en az 20 milyon insanın karargâhı olan AP nin genel merkezine, binlerce kişiye taş attırdı.*” demek suretiyle, suikast olayını küçümser bir tavır sergilemiştir (Cumhuriyet, 1 Haziran 1964, s. 1). Suikast girişimine ilişkin

soruşturmanın neticesinde, zanlı 20 yıl 6 ay hapisle cezalandırılırken ona yardım eden dört zanlıya daha az cezalar verilmiştir. Savcıların olayla ilgili yaptıkları değerlendirmelerde, suikast teşebbüsünün Menemen’de yaşanan Kubilay Olayı ile aynı nitelikte olduğu basına yansımıştır (Milliyet, 18 Haziran 1964, s. 1). Senato üçte bir yenileme seçimlerinin 1964’ün Ekim ayı yerine 7 Haziran 1964 tarihinde nispi temsil esasına göre yapılması hakkındaki kanun teklifi 30 Mart 1964 tarihinde Millet Meclisi’nde, 17 Nisan 1964 tarihinde Senato’da kabul edildi (MMTD, 30.03.1964, s. 179-186; CSTD, 17.04.1964, s. 72-76). Değişik görüşlerin Meclis’e daha fazla yansımaları amacıyla seçim yasasında yapılacak bu değişikliğe AP’li milletvekillerinin karşı çıkmasına rağmen yasa, oylamaya katılan 95 senatörün 90’ının oyuyla kabul edildi (Cumhuriyet, 17 Nisan 1964, s. 1). Partilerin çıkardıkları milletvekillerinden arta kalan oyların da değerlendirilmesine imkân veren, ulusal artık diye de bilinen *Millî Bakiye Sistemi*’nin uygulanmasını öngören yasa Emre Kongar tarafından “*Aslında, ‘ulusal artık’, 1961’den beri sürekli güçlenen Adalet Partisi’ne karşı alınan bir önlem niteliği taşıyordu*” şeklinde değerlendirilmiştir (Kongar, 2016, s. 164). Bununla birlikte, böyle bir seçim sistemine yönelik kararın alınmasında DP döneminde olduğu gibi Meclis’te güçlü bir tek parti iktidarlarını engellemek de önemli bir etken olmuştur. Buna rağmen, 10 Ekim 1965’te yapılan Millet Meclisi seçimlerinde bu yasadaki beklenen tam tersi gerçekleşmiş, o zaman bu seçim sistemine karşı çıkan AP tek başına iktidara gelmiştir.

Yüksek Seçim Kurulu, MP’nin 7 Haziran 1964’te yapılacak seçime giremeyeceğine ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar’ın da adaylığının iptaline karar verdi (Turan, 2003, s. 429). Hükümet, dış politikada Kıbrıs sorunu gibi önemli bir problemle uğraşırken bu kritik süreçte, Senato üçte bir yenileme seçimleri 7 Haziran 1964 tarihinde 26 ilde yapıldı. Seçim sonuçlarına göre, AP 31, CHP 19 ve Bağımsızlar da 1 üyelik kazandı (Milliyet, 8 Haziran 1964, s. 1). YTP Genel Başkanı Ekrem Alican, seçim sonuçları ile ilgili demecinde, bu sonuçlar karşısında “*C.H.P. nin bir ‘ekalliyet hükümeti’ kurmaktan vazgeçip memlekete huzur getirecek bir düzende hükümet kurmasını*” tavsiye etti (Cumhuriyet, 9 Haziran 1964, s. 1). X. İnönü Hükümeti, Senato seçimlerinde AP karşısında ciddi bir yenilgi ile karşılaşınca, kendini sadece ülkeyi 1965 genel seçimlerine götürmeye odaklamış oldu (Aydın & Taşkın, 2014, s. 129). Senato üçte bir yenileme seçimlerinde AP’nin oylarını %50,28’e yükselterek birinci parti seviyesine ulaşması, 1963’te yapılan yerel seçimlerdeki yükselişini teyit etmiş oldu. Bu sonuç, partinin 1965’te yapılacak genel seçimlerde büyük bir olasılıkla tek başına iktidar imkânını elde edeceğini gösteriyordu.

20-21 Mayıs 1963’te Albay Talat Aydemir’in ikinci darbe teşebbüsüne katılmak suçundan yargılanan ve cezası Meclis’te onaylanan Süvari Binbaşı Fethi Gürcan, 27 Haziran

1964 tarihinde sabaha karşı Ankara Merkez Cezaevi'nde idam edildi (Cumhuriyet, 5 Şubat 1964, s.1; Cumhuriyet, 27 Haziran 1964, s. 1). Dış politikada Kıbrıs sorunu nedeniyle yaşanan bunalımlı ortamda, iç politikada CHP ve AP içinde önemli değişiklikler meydana geldi. CHP içinde parti içi muhalefet giderek güçlenmeye başlarken AP'de de genel başkanın değişim süreci yaşandı. AP Genel Başkanı Gümüşpala'nın vefatı dolayısıyla boşalan başkanlığa aynı zamanda AP Teşkilat Başkanı ve Genel Başkan Vekili Dr. Sadettin Bilgiç oy birliği ile seçildi (Cumhuriyet, 19 Haziran 1964, s. 1). İktidar ve muhalefet partilerinin yönetim kadrolarında meydana gelen bu gelişmelerin iç politikada önemli etkileri oldu.

X. İnönü Hükümeti Dönemi'nde iç politikada AP'nin muhalefeti genellikle hükümetin Kıbrıs politikasını eleştirmek biçiminde oldu. Bu amaçla, AP Merkez İdare Kurulu, hükümetin Kıbrıs politikasının devletin itibarını zedelediği gerekçesiyle Meclis'in olağanüstü toplantıya çağrılmasını ve hükümetin izahat vermesini istedi (Cumhuriyet, 27 Ağustos 1964, s. 1). Bu amaçla, AP Genel Başkan Vekili Bilgiç ve arkadaşları tarafından, 3 Eylül 1964 tarihinde Millet Meclisi'nde görüşme talep eden bir önerge verildi. Müzakereler sonucunda, hükümetin düşmesi ya da istifa etmesi durumunda AP'nin gerekirse tek başına veya CHP ile hükümet kurması yönünde karar alındı (Cumhuriyet, 3 Eylül 1964, s. 1). Yapılan görüşmelerde muhalefet, hükümetin Kıbrıs politikasını istikrarsız bularak çekilmesini istedi. 9 Eylül 1964 tarihinde CKMP Genel Başkanı Ahmet Oğuz, Kıbrıs politikası nedeniyle, hükümet hakkında gensoru açılmasını talep eden önerge verdi. MP Grubu adına Hüseyin Ataman ve AP Grubu adına Cihat Bilgehan da gensoru talebine destek verdiler. CHP Grubu adına Sadrettin Çanga ise *"Memleket ve dünya kamuoyunu aydınlatıcı, iki günlük müzakerelerden sonra gensoru açılmasının fayda değil, mahzurlar doğuracağına ve milletçe benimsediğimiz bir dâvayı za'fa uğratacağı"*nı belirterek gensoru talebine karşı çıktı. YTP Grubu adına Ekrem Alican, gensoru takririne müspet veya menfi oy vermesi için grubun üyelerinin serbest bırakıldığını ifade etti. Yapılan oylamada, 169 "evet" oyuna karşılık 198 "hayır" oyuyla gensoru açılmasını isteyen önerge reddedildi (MMTD, 9.9.1964, s. 405-407, 409-410, 413).

16-18 Ekim 1964 tarihinde CHP'nin 18. Kurultayı yapıldı. Kurultay'da tüzükte bazı değişiklikler yapılarak, illerin merkez ilçelerinde de örgüt kurmaları kararı alındı. İnönü, kurultayda yeniden genel başkan seçildi. Kurultayı sorunsuz geçiren CHP'de bu kez kabinede bazı değişiklikler yapılmasından dolayı huzursuzluk çıktı (Turan, 2003, s. 430). Böylece, CHP'de yeniden parti içi mücadele artarken, AP'deki gelişmeler de hükümet üzerinde beklenmedik etkiler yapacaktı. Senato üçte bir yenileme seçimlerinden bir gün önce AP Genel Başkanı Gümüşpala hayatını kaybetti. AP Temsilciler Meclisi, kongrede yeni genel başkanın

seçilmesine kadar bu göreve ikinci adam konumundaki Genel Başkan Vekili Bilgiç'in vekâlet etmesini oy birliği ile kararlaştırdı (Cumhuriyet, 19 Haziran 1964, s. 1). Bu gelişmeler yaşanırken AP Genel İdare Kurulu üyesi [Sami] Süleyman [Gündoğdu] Demirel'in genel başkan olmak istemesi, partide beklenmedik bir mücadele doğurdu. Milliyetçi kesimden olduğu bilinen Bilgiç ve taraftarları, Demirel'in genel başkan seçilmesini önlemek için onun *Mason Derneği* üyesi olmasını ve bir Amerikan firmasının temsilciliğini yapmasını aleyhinde kullanmak istediler (Bilgiç, 2007)¹¹Bilgiç, AP'ye Genel Başkan Vekili olunca ordu ve 27 Mayıs karşıtı bazı davranış ve söylemlere yöneldiği gerekçesiyle, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay, bu gibi davranışların önlenmesi amacıyla Senato ve Millet Meclisi başkanlıklarına uyarı mektubu yolladı (Cumhuriyet, 17 Kasım 1964, s. 1). Sunay mektubunda *"Anayasanın Millî Güvenlik ve Millî Emniyet'in bekçisi ve koruyucusu olan Türk Silahlı Kuvvetleri, belirttiğimiz sebeplerden dolayı bir silahlı müdahaleye zaruret görmemektedir. 22 Kasım 1964'e kadar bu nebeca davranış ve tutumları bertaraf edecek tedbirlerin alınmasının gerekli olduğunu"* (Cumhuriyet, 18 Kasım 1964, s. 1) ifade ederek, ordunun asli görevini hatırlatmış ve hakkındaki olumsuz düşüncelerin yersiz olduğunu ifade etmiştir. *Ulus* gazetesindeki iddiaları mesnet alan Sunay'ın mektubunda, memleketin iki hasım kampa itilmek istendiği, orduyla halkın karşı karşıymış gibi gösterildiği, komutanların ve subayların bu husustan hoşnut olmadıkları belirtmiş ve bunların kesin olarak önlenmesi istenmiştir. Genel Kurmay Başkanı'nın bu "ikaz" niteliğindeki mektubundan sonra Meclis'te parti yöneticilerinden oluşan bir "huzur komisyonu" kuruldu ve ilk toplantı 17 Kasım 1964 tarihinde yapıldı (Cumhuriyet, 18 Kasım 1964, s. 1). Bu "ikaz" mektubunu Başbakan İnönü'nün "Durum ciddi, isterseniz çekilirim." şeklinde değerlendirmesi üzerine Sunay'ın mektubun Başbakan ile bir ilgisinin olmadığını belirten açıklaması şu şekildedir:

"Bahis konusu yazı, Başbakana veya şahsına yazılmış bir mektup değildir. Gerçekte Başkomutanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin manevi şahsiyetinde mündemiçtir. Cumhurbaşkanı tarafından temsil edilir. Mektubun gönderiliş şekline ve sebebine gelince, bu Türk Silahlı Kuvvetleri Komutanı olarak orduya ve onun üst kademe ve sevk-ü idare makamına haksız ve mesnetsiz olarak uzatılan tecavüzkâr dilleri ve bunun altındaki müphem manaları, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve onun muhterem üyelerine aksettirmekten ibarettir. Bunda Sayın Başbakanın hiçbir rolü yoktur" (Cumhuriyet, 19 Kasım 1964, s. 1).

Böylece, mektubun yazılış amacının orduya yönelik haksız eleştiriler olduğunu belirten Sunay, daha sonra yaptığı açıklamada *"Neticeyi bekliyoruz. Oyalayıcı tedbirler hiçbir zaman*

¹¹ Demirel'in söz konusu derneğe üyelik belgesini nasıl sağladığı hakkında bakınız (Mumcu, 1980).

netice vermemiştir. Bu, itimatsızlığı artırır.” (Cumhuriyet, 3 Aralık 1964, s. 1) şeklindeki değerlendirmeyeyle “ikaz” mektubunda dile getirilenler hakkında, siyasi partilerden beklentisini ordu adına ifade etmiş olmaktadır. Sunay’ın bu demecini, bazı AP’li senatör ve milletvekilleri Meclis’te Başbakan İnönü’ye, Sunay’ın son beyanati ile ne yapmak istediğini sorarak gündeme getirdi. AP yetkilileri de Sunay’ın bu demecinin dokunulmazlık konusunda, komisyonu etkileyecek mahiyette olduğunu ileri sürdüler (Cumhuriyet, 4 Aralık 1964, s. 1). Huzur toplantısında “ikaz mektubunu” da görüşen parti genel başkanları “tahrik edici kongre konuşmalarına” son verilmesini istediler ve orduya bağlı olduklarını da ifade ettiler. Buna rağmen, siyasi partiler 27 Mayıs’a bağlılığı bildiren ortak bir bildiri konusunda karara varamadılar (Cumhuriyet, 18 Kasım 1964, s. 1).

Senato’da Millî Birlik Grubu Başkanı Fahri Özdilek’in başkan seçildiği 9 üyeli komisyonda alınan ilk karar, Siyasi Partiler Kanunu’nun 1965 bütçe görüşmelerinden önce çıkarılması olarak belirlendi (Güresin, 1964c, s. 1). Buna rağmen, komisyon üyelerinin dokunulmazlıklar ve siyasi partiler konusunda anlaşamaması üzerine AP de rapora itiraz etti (Cumhuriyet, 20 Kasım 1964, s. 1). Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Sunay’ın “ikaz” mektubu üzerine “huzuru arayan” liderler, aralarında tam bir anlaşmaya varamadıkları için bu kez Cumhurbaşkanı Gürsel’in başkanlığında toplantı yapılmasına karar verdiler (Cumhuriyet, 21 Kasım 1964, s. 1). Bilgiç’e göre, Millet Meclisi ve Senato başkanlarına mektup yazan Genelkurmay Başkanı’nın da toplantıya davet edilmesi gerekiyordu. Çünkü Genelkurmay Başkanı, Cumhurbaşkanı ve Başbakan’ı aşarak bu mektubu yazdığına göre, onun da toplantıda bulunması faydalı olacaktı. Cumhurbaşkanı Gürsel ise Silahlı Kuvvetlerin başı olarak onu kendisinin temsil ettiğini bildirince Genelkurmay Başkanı toplantıya katılmadı (Bilgiç, 2007, s. 140). Böylece Cumhurbaşkanı’nın başkanlığında 22 Kasım 1964’te Çankaya’da yapılan toplantıya, Senato ve Millet Meclisi başkanları, Başbakan, Millet Meclisi grup başkanları ve siyasi parti genel başkanları katıldılar. 5 saat 15 dakika süren toplantı, bir sonuca ulaşmadan bitti ve diğer toplantı AP kongresi sonrasına ertelendi. Sonuçsuz kalan toplantının sonunda yayımlanan “Huzur Komisyonu Tebliği”nde, anayasanın ve demokratik rejimin her türlü sarsıntıdan korunması ve yaşatılması gerektiği, 27 Mayıs Devrimi’nin anayasanın meşru temelini teşkil ettiği, bu nedenle bilumum istismar, tecavüz ve tahrikin dışında ve üstünde tutulması lüzumuna olan inanç bir kez daha ifade edildi. Kuvvet komutanlarının yorum yapmadığı bu toplantı için Genel Kurmay Başkanı Sunay’ın sadece “güzel” değerlendirmesini yapması (Cumhuriyet, 23-24 Kasım 1964, s. 1) aslında sonuçtan memnun olmadığının bir göstergesi olmuştur.

AP Genel Başkan Vekili Bilgiç, daha sonra yapılacak huzur toplantısının AP kongresi sonrasına ertelenmesinin amacını “*Dr. Sadettin Bilgiç Genel Başkan seçildiği takdirde, Silahlı Kuvvetler, seçimi kazansa da iktidarı AP’ye vermeyecek*” söylentisinin yayılıyor olmasına bağlamıştır (Bilgiç, 2007, s. 140). İç politikada bu gelişmeler yaşanırken Demirel, 29 Kasım 1964 tarihinde AP Genel Başkanlığı’na seçildi. Artık Türkiye’de yeni bir dönem, yeni bir adla açılıyordu. Bu şekilde AP’nin yeni bir döneme girdiğini belirten Emre Kongar’ın değerlendirmesine göre “*Parti, artık yeni önderinin yönetiminde eski Demokrat Parti’nin oylarını etkili olarak kullanabilirdi*” (Kongar, 2016, s. 164). Cumhurbaşkanı Gürsel, AP’ye genel başkan seçilen Demirel’in başkanlığında, Genel İdare Kurulu üyelerinin kendisine yaptığı ziyarette, yeni yönetimin seçilmesiyle ilgili “*Rejimin teminatısınız. Çok olgun bir kongre yaptınız. Bu, siyasi tarihe geçecek müspet bir vesikadır. Demokrasinin yerleşmesi sizin elinizdedir. Bu hususta her zaman sizlere yardımcı olacağım. Sizlerden çok şey bekliyorum. Muvaffakiyetler dilerim*” (Cumhuriyet, 2 Aralık 1964, s. 1) şeklinde ziyaretten duyduğu memnuniyeti ifade ederken, aynı zamanda parti ve ülke açısından beklentilerine ilişkin mesaj vermiş olmaktadır. Bu ziyarette ayrıca “AP Planı” olarak yorumlanan “*Tarafsız bir Başbakanın başkanlığında genç, dinamik ve huzur temin edici vasıfları bünyesinde toplayan bir millî koalisyon hükümetinin kurulması*” tezi de gündeme geldi (Cumhuriyet, 4 Aralık 1964, s. 1). Demirel’in, AP Genel Başkanı seçildikten sonra karşılaştığı ilk önemli olay, 8 Aralık 1964 tarihinde Cumhurbaşkanı Gürsel’in parti liderleriyle yaptığı “Huzur Toplantısı”nda bulunması olmuştur.

Toplantıda CHP’yi İnönü ile Kemal Satır, AP’yi Demirel, İhsan Sabri Çağlayangil ve Ali Naili Erdem, YTP’yi Ekrem Alican, MP’yi Osman Bölükbaşı ve Ahmet Oğuz, daimî senatörleri Fahri Özdilek ve kontenjan senatörlerini de Âmil Artüs temsil etmiştir. Huzur toplantısı ve Demirel’in buradaki konuşması ile ilgili Arcayürek’in biraz uzunca olan değerlendirmesi şu şekildedir:

“Yenilik, yeni seçilen AP lideri ve onun kişiliği idi. Parti önderleri için Demirel, üzerinde durulması gereken ‘yeni bir olay’dı. İlk önce o konuşursa, bu toplantıya değin, kendileri için ‘bir bilmece’ olan kişi üzerinde kimi yargılara, kanılara sahip olacaktı. Belki de yeni bir önderin bunca önemli bir toplantıda hangi hataları yapacağını merak ediyorlardı ya da hatalar yapmasını bekliyorlardı. Daha önce partisinin Genel Yönetim Kurulunun fikrini alarak Çankaya’ya gelen Demirel’e Gürsel söz verdi. ‘Ülke huzursuzdur,’ diye başladı Demirel. Sürdü. ‘Bugünkü TBMM’nin kompozisyonu ile halkın eğilimleri birbirine uymuyor. Bugünkü iktidar, halkı temsil eden bir iktidar değil. TBMM, halkı temsilden uzaklaşmıştır. Halk, çeşitli sıkıntıların içindedir.’ dedi. İsmet Paşa bu çıkışı dinliyordu. Kemal Satır,

Demirel'in sözlerini küçük kâğıtlara yazıp İsmet Paşa'nın önüne koyuyordu. 'Seçimin zamanında yapılamayacağına, bir yıl daha uzatılacağına dair söylentiler dolaşıyor. Bu halkı daha da huzursuz etmektedir,' dedi Demirel. 'Seçimin zamanında yapılacağı ilan edilmeli,' dedikten sonra, ekledi: 'Bu hükümetle, Türkiye, bir yere varamaz, huzursuzluğun gerçek nedeni bu hükümettir...'

İsmet Paşa susuyordu.

Alican, Oğuz, Bölükbaşı 'değişik şeyler' söylediler.

Sonunda Gürsel, İsmet Paşa'ya söz verdi.

İsmet Paşa, 'Çöldeki bedevi şeyhi bile tehlikenin nereden geleceğini bilir.' Dedi

"Anlaşılan arkadaşlar benden şikâyet ediyorlar. Hükümet sorunun konuşulacağı yer, Çankaya değildir. Meclis'tir. Sorunu Meclis'e getirirlerse konuşuruz, kendilerine zorluk çıkarmam' diye sözlerini bağladı, İsmet Paşa" (Arcayürek, 1984, s. 341-342).

Görüldüğü gibi "Huzur Toplantısı"nda yeni ve genç bir muhalefet lideri olarak Demirel, yılların politikacısı ve Millî Mücadele'nin önemli isimlerinden olan İnönü'ye yönelik cesur eleştirilerinde, onun tarafından kurulmuş azınlık hükümetini düşürmeyi ve AP'yi iktidara getirmeyi amaçlamıştır. Demirel'in bu tezi genel başkan seçilmesiyle AP Genel İdare Kurulu'nun Çankaya'da Gürsel ile yaptığı görüşmede "AP Planı" olarak da gündeme gelmişti. Hatta Çankaya'da yapılan ikinci "Huzur Toplantısı"nda da yeni bir hükümetin kurulması çeşitli alternatiflerle gündeme gelmişti. Böylece, yeni kabineyi kurma görevi teklif edilirse AP millî bir koalisyon isteyecekti (Cumhuriyet, 6-7 Aralık 1964, s. 1). 10 Ekim 1965 tarihinde yapılacak milletvekilliği genel seçimleri yaklaştıkça muhalefetin iktidarı düşürmeye yönelik çabaları daha da artmaya başladı. Bu amaçla, 11 Kasım 1964 tarihinde CKMP İstanbul Milletvekili Saadet Evren Kaçar, Millî Eğitim Bakanı İbrahim Öktem'in takip ettiği politikalar ile ilgili anayasanın 89. maddesi gereğince gensoru yoluyla görüşülmesini talep etti (MMTD, 11.11.1964, s. 199). Gensoru önergesinin verilmesinde, komünizm ticaretinden daha fazla pay alabilmek ve çeşitli sıkıntılar içerisinde bulunan öğretmen ve öğrencilerin sırtından oy elde etme çabalarının etkili olduğu iddiası gündeme geldi (Güresin, 1964b, s. 1). Millet Meclisi'nde 19 Kasım 1964 tarihinde yapılan güven oylamasında 106 "kabul", 3 "çekimser" ve 180 "ret" oyu ile gensoru önergesinin reddedilmesiyle hükümet yeniden güvenoyu kazanmış oldu (MMTD, 19.11.1964, s. 487). YTP Genel Başkanı Ekrem Alican, CKMP Genel Başkanı Ahmet Oğuz ve MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, CHP dışında kurulacak bir hükümete yardımcı olacaklarını, bu amaçla hükümetin düşürülmesine hazır olduklarının bildirdiler (Cumhuriyet, 5-7 Aralık 1964, s. 1). Bu gelişmeler doğrultusunda, CHP ortak grup toplantısında bazı yöneticiler, bazı

bakanların yetersiz olduğunu ve yolsuzluk söylentilerinin bakanlara kadar yayıldığını iddia ettiler. Bunun üzerine, İnönü de Cumhurbaşkanı ile kabinede yapılması düşünülen değişiklik konusunda görüşmede bulundu. İnönü, güvenoyu sorunu yaratılmaması için yeni kabine kurmak yerine, en kısa sürede yedi bakanın değiştirileceğini ifade etti.

İnönü'nün açıklamalarından sonra, 9 Aralık 1964 tarihinde Adalet Bakanı Sedat Çumralı, ertesi gün İmar ve İskân Bakanı Celalettin Uzer ile Ulaştırma Bakanı Ferit Alpiskender istifa ettiler. Bu arada, YTP Sivas Milletvekili Mahmut Vural da Ulaştırma Bakanlığı'na getirilmeden önce telgraf yoluyla partisinden istifa etti (Cumhuriyet, 10-11 Aralık 1964, s. 1). Böylelikle, hükümette ciddi bir değişiklik başlamış olmasına rağmen 1965'in ilk aylarında hükümeti düşürmeye yönelik çalışmalar daha da hız kazandı. MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'e; yeni bir hükümet oluşumuna destek vereceklerini ve AP'nin güvensizlik önergesi veya bütçe oylaması sırasında hükümeti düşürmeye yönelik çabalarında birlikte hareket edeceklerini belirten bir mektup gönderdi. YTP ise hükümeti düşürmek için özel bir çaba içinde olmayacaklarını ancak muhalefet partisi olarak ekonomik sorunlara yönelik parti kararı doğrultusunda oy kullanacaklarını açıkladı. Bu gelişmeler yaşanırken CHP ortak grup toplantısında yapılan eleştirileri cevaplayan İnönü, görevden çekilmesi yönündeki görüş ve imalara değinerek *"Aldığım görevi bırakmam. Siz karar verdiğiniz zaman ben kendimi müdafaa etmem. Size teşekkür ederim. Fakat ben kendim görevi bırakmam"* şeklinde, gruba karşı kararlı tutumunu göstermiş oldu. Bununla birlikte İnönü, 82 yaşındaki adamdan her şeyi beklemenin yanlış olduğunu ancak grup karar verirse çekileceğini de ifade etmiştir (Cumhuriyet, 23 Aralık 1964, s. 1). İnönü'nün bu sözleri diğer parti liderlerinin tepkisine neden oldu. AP Genel Başkanı Demirel, Başbakan İnönü'nün bu sözlerini "Kendi partisini harekete geçirmek için söylenmiş sözler" olarak; MP Genel Başkanı Bölükbaşı "Millet artık CHP'nin icraatından bizar olmuş durumdadır."; CKMP Genel Başkanı Oğuz da "Herkes kendisinde kuvvetler, kudretler, imkânlar tevehhüm ediyor." şeklinde eleştirmişlerdir (Cumhuriyet, 24 Aralık 1964, s. 1).

1965'in Ocak ayında, seçimlerin Ekim'de yapılmasını ve millî bakiye sisteminin kabulünü öngören kanun tasarısı AP'nin karşı çıkmasına rağmen CHP'nin isteği doğrultusunda kabul edildi. Millî bakiye sistemi AP dışındaki partiler tarafından "olumlu" karşılanırken, AP millî bakiye sistemine karşı alınacak tedbirler konusunda Parlâmento engelleme usullerine başvuracaklarını, nisap temin edilmemesi ve açık oylama talebinde bulunulmasını kararlaştırdı. (Cumhuriyet, 9-11 Ocak 1964, s. 1). Ne tesadüftür ki AP, 10 Ekim 1965 seçimlerinde tüm şiddetiyle karşı çıktığı millî bakiye sistemi sayesinde %52,87 oy ile tek başına iktidar oldu.

Başbakan İnönü, bu dönemde “irticai faaliyetler” ile ilgili olarak, Senato’da yaptığı konuşmada laiklik konusundaki hassasiyetini açıkça ortaya koymuştur. İnönü bu duruma örnek olarak, Manisa’nın Kırkağaç ilçesinin Karakuri köyünde, öğretmenler ve öğrencilerle Kur’an kursu hocası arasında meydana gelen çatışmayı göstermiştir. Böylece İnönü, değerlendirmesinde hükümetin aşırı sağın ve aşırı solun ifratları aleyhine olduğunu, şiddet, taassup ve ifrat hareketlerinin tahrik ve telkinlerini hükümetin mutlaka önlemek gibi bir görevinin olduğunu ifade etmiştir (CSTD, 19.1.1965, s. 251-252). İnönü’nün bu açıklamaları, Senato’da sert tartışmalara neden oldu. AP sözcüsü Ziya Termen, Başbakan’a “*Hükümet aşırı sola karşı tedbir almazken küçük zabıta vak’alarını şeriatın ihyasına kadar dayıyor.*” şeklinde tepki gösterdi. İnönü de AP sözcüsünün sadece sola çatmasını eleştirerek, “İrticayı himaye mi ediyorsunuz? Tuttuğunuz yol yanlıştır; zararlıdır” şeklinde karşılık verdi (Cumhuriyet, 27 Ocak 1965, s. 1).

X. İnönü Hükümeti döneminde, 1961 Anayasası gereğince radyo ve televizyon yayınlarının yönetiminin özerk ve tarafsız bir kuruluş olarak işlemesini öngördüğü Türkiye Radyo Televizyonu Kurumu’nun kuruluş ve işleyişini düzenleyen yasanın çıkarılması önemli bir adım olmuştur.¹² Bununla birlikte, din okullarının giderek artmasına uyum sağlamak amacıyla Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Din Eğitimi Müdürlüğü birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu amaçla, Din Eğitimi Müdürlüğü iş yoğunluğundaki artış nedeniyle 29.4.1964 tarih ve 26540 sayılı muciple (onayla) bir daire müdürü ile iki şube müdüründen müteşekkil Din Eğitimi Müdürlüğü Genel Müdürlüğüne dönüştürülmüştür (Gündüz, 1998, s. 551; Kaplan, 1999, s. 233). 8 Şubat 1965 tarihinde muhalefet cephesinden YTP ve CKMP’nin genel başkanları, CHP dışında bir hükümetin kurulmasını ele alan bir görüşme yaptılar. AP ile MP ise bu aşamada seçimlere gitmenin kendilerine oy kaybettireceğini düşünüyorlardı. Sonuç olarak, muhalefet partilerinin eline hükümeti düşürmek için en iyi zamanın ve yöntemin 1965 bütçe görüşmeleri şeklinde bir fırsat çıkmış oldu. 12 Şubat 1965 tarihinde muhalefetteki dört partinin liderlerinden AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, CKMP Genel Başkanı Ahmet Oğuz ve YTP’yi temsilen Turhan Kapanlı, beş saatlik bir toplantının ardından yeni bir hükümet kurulması konusunda anlaştılar (Yalansız, 2006, s. 221). İnönü’nün aynı zamanda son başbakanlığı olan X. hükümeti döneminde dış politikada Kıbrıs sorunu ve bu konuda savaş ihtimalinin artmaya başlaması, iç politikanın geri planda

¹² 24 Aralık 1963 yılında çıkarılan ve 01.05.1964 tarihinde yürürlüğe giren 359 sayılı kanunla radyoların idaresi ve sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle, kurulan tüzel kişiliği sahip özel bir kamu iktisadi teşekkülü olan Türkiye Radyo Televizyon Kurumuna verilmiştir (MMTD, 4.2.1970, s. 814).

kalmasına neden olmuştur. Bu durum, hükümet programında görülen toprak reformu gibi önemli düzenlemelerin de uygulanmasına imkân vermemiştir.

4. Kıbrıs Sorunu ile Johnson Mektubu’nun İç Politikaya Yönelik Etkileri

16 Ağustos 1960 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve İngiltere’nin garantörlüğünde kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti’nde, 21 Aralık 1963’te *Kanlı Noel* olarak tarihe geçen Rum saldırıları sonrasında Türklere yönelik katliamlar başlamıştı (Keser, 2012). Aynı gece İnönü, komutanlar ve dışişleri bürokrasisiyle bir değerlendirme toplantısı yaptı ve sabahleyin jet filosunun ada üzerinde ihbar uçuşu yapmasını, çatışmalar durdurulmadığı takdirde adanın bombalanması emrini verdi. Askerî önlemlerle birlikte diplomatik adımlar da atıldı ve İngiltere ile Yunanistan’a nota gönderilerek adadaki İngiliz ve Yunan birliklerinin Türk birlikleriyle birlikte tarafların aralarına girmeleri istendi ve çatışmaların önlenememesi durumunda Türkiye’nin tek taraflı olarak müdahale edeceği bildirildi (İnönü, 2025). Bütün bu gelişmeler yaşanırken Türkiye yeni bir hükümet kriziyle karşı karşıyaydı ve üçüncü İnönü koalisyonunun kurulması için çalışmalar sürdürülüyordu. Bu koşullar altında, İnönü uzlaşmaz bir tutum sergilemek istemiyor ve diplomatik yolları sonuna kadar tüketmekten yana bir tutum takınıyordu. İnönü, son noktaya gelindiğinde Türkiye’nin savaşmaktan çekinmeyeceğini göstermekle birlikte, o noktaya kadar diplomasinin tüm olanaklarını kullanacağını ortaya koydu. Uluslararası platformda, adadaki Rumların Türklere yönelik katliamlarını durdurmaya yönelik çözüm bulunmayınca, İnönü Hükümeti içeride alevlenen kamuoyunu yatıştırmak üzere birtakım iç politik uygulamalara yönelik eylemlere geçti.

Bu kapsamda, X. İnönü Hükümeti Kıbrıs’ta yaşanan olaylarla ilgili, iç politikada Türkiye’de yaşayan ve Yunanistan pasaportu taşıyanlara yönelik uygulaması gündeme geldi. Basında çıkan haberlere göre, önce Patrikhane’nin sınır dışı edilmesi düşünülse de bu durumun uluslararası tepkilere ve yeni sorunlara neden olacağı düşünüldü ve bu girişimden vazgeçildi. Bunun üzerine Bakanlar Kurulu, 1930’da Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmış olan *İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması*’nı, ilgili antlaşmanın 36. maddesini gerekçe göstererek feshetti (Milliyet, 17 Mart 1964, s.1). Bu kapsamda, Türkiye’de yaşayan toplamda 12903 kişiyi bulacak Yunanistan uyrukluların sınır dışı edilmelerinin yolu açıldı. Ayrıca Yunanistan ile vize antlaşması da kaldırılarak Ortodoks Patriği Vekili Eilianus ile bazı Yunan uyruklular yurt dışına çıkarıldı (Özcan, 2017). Türk hükümetinin aldığı bu karar, Yunanistan’da ve İstanbul’da yaşayan Rumlar arasında şok etkisi yarattı. Yunan hükümetinin 2 Nisan 1964’te yaptığı başvuru üzerine, Türk Dışişleri Bakanlığı’nın feshedilen sözleşmenin yeniden gözden geçirileceğini açıklamasına rağmen, Kıbrıs sorunun çözülme(e)memesi, Türk hükümetinin kararında herhangi bir değişiklik yaratmadı. Bu konuda İçişleri Bakanı Orhan Öztrak “*Sınır*

dışı edilen Yunan uyrukluların yüzde doksan beşi 1958 yılında mahkeme kararı ile kapatılmış bulunan Eleniki Enosis cemiyetinin üyesi bulunmaktadır. Türkiye'nin iç ve dış emniyetini ihlal edici çalışmaları tespit olunan Yunan uyruklular sınır dışı edilmektedir. Millî güvenlik bakımından bu konuda daha fazla bir şey söylemeyeceğim” şeklindeki açıklamasıyla, uygulamanın meşru ve hukukî olduğunu ifade etti (Cumhuriyet, 3 Mayıs 1964, s. 1). Bununla birlikte hükümetin, Rumların yaşadığı yerlerden Gökçeada (İmroz) ve Bozcaada (Taşoz)’da yarı açık cezaevi ve devlet üretme çiftliği tesis etmek gibi gerekçelerle kamulaştırma faaliyetlerine girişmesiyle ilgili çeşitli iddialar da gündeme geldi. Bu kapsamda, taşınmazları kamulaştırılan Rumların Türkiye’den ayrıldığı, 2 Kasım 1964’te çıkarılan gizli bir kararname ile Türkiye’den çıkarılan kişilerin bütün taşınmazlarının üzerindeki tasarruf haklarının men edildiği ve bu taşınmazlardan elde ettikleri gelirlerin emanete alındığı iddia edilmiştir (Aydın & Taşkın, 2014, s. 129).¹³ Bununla birlikte, piyasadaki ekonomik durgunluğun çeşitli nedenleri arasında, gayrimüslim tüccar vatandaşların bir gün sınır dışı edilecekleri ve yeni bir varlık vergisi alınacağı söylentileri nedeniyle, bu kişilerin ürkmeleri ve piyasadan paralarını çekmelerinin etkili olduğu söylentileri de kamuoyunda etkili oldu (Cumhuriyet, 9 Ağustos 1964). Kıbrıs’ta çatışmaların sürmesi üzerine, Türk kamuoyunda adaya müdahale etmeyen İnönü Hükümeti’nin politikası eleştirilmeye başlanmış, İnönü de hem kamuoyunu yatıştırmak hem de eleştirilere cevap olarak söylemini sertleştirmeye başladı. 16 Nisan 1964’te *Time* dergisine verdiği demeçte, daha sonra Türk siyasal hayatı ile ilgili literatüre girecek olan “Müttefikler tutumlarını değiştirmezlerse, Batı ittifakı yıkılabilir... Yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini bulur” sözünü söyledi (Cumhuriyet, 17 Nisan 1964, s. 1). Böylece, İnönü ilk kez başta ABD olmak üzere Batı Bloku ülkelerine gerekirse Türkiye’nin başka dış politika alternatiflerine yönelebileceği mesajı vermiş oldu.

Kıbrıs’ta gerilimin sürekli artması, iç politikada aynı zamanda muhalefeti de harekete geçirdi ve 5 ve 6 Mayıs 1964 tarihlerinde TBMM’de Kıbrıs konusunda genel görüşme yapıldı. Hükümete yönelik eleştiriler, Kıbrıs sorununun başından beri daha enerjik hareket etmemek ve askerî müdahalede bulunmamak, sorunu bir Türk-Yunan sorunu olarak ele almamak, müttefikleri harekete geçirmemek yönünde oldu. Başbakan İnönü de bu eleştirileri yanıtlarken son derece ılımlı bir dil kullanmış ve hükümetin hukuk çerçevesi içinde kalarak aktif bir diplomasi yürüttüğünü, müttefiklerle bu konuda yapılan görüşmelerde ciddi ilgi gördüklerini belirtmiştir (MMTD, 5.5.1964, s. 206-252; MMTD, 6.5.1964, s. 298-302). Sorunun hala

¹³ Bu dönemde hükümetin uyguladığı politikalar kapsamında İstanbul’da yaşayan Rumların göçü ile ilgili eleştirel değerlendirmeler için bakınız (Örs, 2019).

müttefikler arasında çözüleceğini düşünen ve bunu isteyen İnönü bu şekilde TBMM'yi bilgilendirdi.

Haziran'da, Kıbrıs olaylarının milliyetçi duyguları iyice alevlendirdiği Türk kamuoyu, adaya her an müdahale yapılmasını beklemeye başladı. Tüm olumsuz koşullara rağmen askerî hazırlıklar yapılmış ve müdahale tarihi olarak 6 Haziran belirlendi. Başbakan İnönü, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in karşı çıkmasına rağmen, 4 Haziran'da durumdan ABD'yi haberdar etme kararı aldı. İnönü'nün bu kararının bir manevra olduğu kanısını taşıyanlar oldu. Bu kanaati taşıyanlara göre, ordunun teknik olarak adaya çıkarma yapabilecek olanaktan yoksun olduğunu bilen İnönü, harekâtın engellenmesini sağlamak için ABD'yi haberdar etmiştir. Böylece, harekât yapılmayacak, Yunanistan'a Türkiye'nin ciddiyeti anlatılmış olacak ve Türk kamuoyuna da ABD engeli gerekçe gösterilerek hükümete yöneltilen eleştiriler bertaraf edilmiş olacaktı (İnönü, 2025).Görüldüğü gibi Kıbrıs sorunu iç politikada iktidar-muhalefet ilişkilerindeki gerginliğe yansımaları ve kamuoyundaki etkisinin yanında CHP'nin iç meselesi haline de geldi. CHP Meclis Grubu'nda Kıbrıs sorunu ile ilgili yapılan müzakerelerde gruplardan biri, İnönü'nün Kıbrıs sorunuyla ilgili politikasını, mevcut durumun (statükonun) muhafazası yönünden faydalı bulurken; Feyzioğlu ve arkadaşlarının oluşturduğu grup, millî koalisyona kadar giden daha kuvvetli bir hükümetin kurulmasını ve daha aktif bir politikanın izlenmesini savunmuşlardır (Cumhuriyet, 7 Eylül 1964, s. 1). MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın “*Kıbrıs meselesi bizce Makarios'tan ziyade, Türkiye'nin iç politika zaafılarının bir eseridir*” (Cumhuriyet, 30 Eylül 1964, s. 1) şeklindeki değerlendirmesi de Kıbrıs sorunun iç politikaya etkisini göstermektedir.

5 Haziran 1964'te ABD Başkanı Lyndon B. Johnson tarafından Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini önlemek amacıyla Başbakan İnönü'ye gönderilen mektup hem Türk kamuoyunda hem de Türk dış politikasında büyük bir etki yarattı. Böylece Türkiye, “millî” duygularını harekete geçiren bir unsur olarak, Kıbrıs sorununda *Johnson Mektubu* ile karşı karşıya kalmış oldu. Bu durum, 1945'ten beri dış ilişkilerini dayandırdığı “stratejik” müttefik ABD'nin kendi çıkarları söz konusu olduğunda, Türkiye'yi bir anda yalnız bırakabileceğini açıkça ortaya koymuştur. Bu açıdan, *Johnson Mektubu* Türkiye'de ilk defa dış politikanın ciddi anlamda sorgulanmasına giden süreci ve buna bağlı değişiklikleri de başlatmış oldu.

Johnson Mektubu sonuçları itibarıyla; genel olarak Türk dış politikası, özel olarak da Türk-Amerikan ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, uzun yıllar etkisini gösteren politikalarda etkisini sürdürdü. Kıbrıs ile ilgili kriz esnasında, müttefikleri ABD ve NATO tarafından üstlenilen pozisyon Türkiye'de olumsuz algılandı. Bu şekilde, *Johnson Mektubu*'yla ABD'nin Türk kamuoyundaki sıcak dostluğunda ve itibar çizgisinde düşüş gözlenirken, SSCB

ile Türkiye arasında soğuk bir tarzda seyreden ilişkilerin grafiği de yükselmeye başladı. 1960-1965 yılları arasında Türkiye'nin kaderini etkileyen olaylar zincirinde gündemin başında yer alan Kıbrıs sorunuyla ilgili gelişmeler, Türkiye'yi çeşitli yönleriyle yıllarca etkiledi. *Johnson Mektubu*'ndan sonra ABD ile ilişkilerinde daha ihtiyatlı bir yaklaşım izlemeye başlayan Türkiye'de, 1960'larda oluşan sert tepkiler ve toplumsal muhalefet hükümeti ABD ile yapılan ikili antlaşmaları gözden geçirmeye zorladı. Bu durumun etkisiyle Türkiye, Ocak 1965'te, ABD'nin kurmaya çalıştığı *Çok Taraflı Nükleer Güç (Multilateral Force)*'ten çekildi. Türkiye'nin bu tercihinde *Johnson Mektubu*'nun Türk siyaset adamlarında ve orduda yarattığı olumsuz izlenim etkili oldu. Yine Türkiye, ABD'nin Vietnam politikasını desteklemedi ve Eylül 1965'te BM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerde ABD'nin Vietnam'da güç kullanmasına karşı çıktı (Erhan & Arat, 2018, s. 689-692). *Johnson Mektubu* özelinde dönemin Türk dış politikasını değerlendiren Ahmad, mektubun Türk dış politikasındaki etkisinin az olduğuna yönelik düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Johnson'un mektubu Türkiye'nin dış politikası üzerine etkisi çok abartılmıştır. Büyük bir gürültü ve coşku, fakat çok az eylem yarattı. Büyük partilerden herhangi birinin hükümetinde, Amerika bağlantısına zarar vermeyi düşünmek diye bir sorun asla olmadı. Adalet Partisi iktidara geldikten sonra, bu bağlantı öncekinden daha güçlü oldu. Terslenen İnönü bile, NATO ittifakını sorgulamadı; zira bunu sorgulamak, tam da Türk rejiminin üzerine oturduğu temelleri sorgulamak anlamına gelirdi” (Ahmad, 2015, s. 421).

Ahmad'ın bu şekilde *Johnson Mektubu*'nun Türk dış politikasına yönelik etkilerine benzer bir değerlendirmede bulunan Cem Eroğul da Türkiye'nin bu “uysal” tutumu *“Daha çok partiler demokrasisinin zayıfladığı, kamuoyunun sesini doğru dürüst duyuramadığı dönemlerde belirginleştiği, olağan dönemlerinde Türkiye'nin eskiye göre çok daha bağımsız bir dış siyaset izlediği tartışma götürmez bir gerçektir”* şeklinde değerlendirmiştir (Eroğul, 2013, s. 221). Bu şekilde, dış politikada geline nokta itibarıyla İnönü, antlaşmalara saygı duyulacağını ve antlaşmaların verdiği hakları kullandığı zaman ABD'nin karşı çıkmayacağını varsaydığı sırada önüne getirilen *Johnson Mektubu*'ndan sonra dış politikada yeni açılımlara ihtiyaç duymaya başladı. Görüldüğü gibi Kıbrıs sorunu ve buna bağlı olarak gündeme gelen *Johnson Mektubu* nedeniyle gerginleşen Türkiye-ABD ilişkileri; Türkiye'nin SSCB ve Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkilerinde yeni gelişme ve yakınlaşmanın başlamasına ve çok yönlü bir dış politikaya yönelmesine neden olmuştur. Bu yönüyle *Johnson Mektubu*, genel olarak Türk dış politikasında, özel olarak da Türk-Amerikan ilişkilerinde ağır tahribat yapmasının yanında, etkisinin uzun süre devam etmesi ve derin izler bırakması yönüyle dış politikada bir dönüm noktası olmuştur.

Kıbrıs sorununa ilişkin anlaşmazlıklar ve *Johnson Mektubu* nedeniyle, Amerika tarafından Türkiye'nin müttefikliğinin suistimal edildiğine yönelik inancın Türk kamuoyunda artmaya başlamasıyla, Türkiye'de ilk Amerikan aleyhtarı gösteriler, Ankara'da 27 Ağustos 1964 tarihinde 40000 kişinin katılımıyla Amerika'nın Kıbrıs politikası tel'in edildi. Amerika aleyhine "Go Home" pankartları taşındı. Daha sonra, hükümet 30 Ağustos 1964 tarihinde Uluslararası İzmir Fuarı'nı mitingler ve gösteriler nedeniyle süresiz olarak kapattı ve İzmir'deki olaylarla ilgili 101 kişi tutuklandı. Hükümet, tahribat olayları ile ilgili duyulan üzüntü ve sorumlulara yönelik ciddi kovuşturma yapıldığını belirten bir tebliğ yayımladı. Başbakan İnönü, gelişmeler üzerine kabine toplantısında "*Dostlarımız ve düşmanlarımız bize karşı birleşmiştir*" açıklamasını yaptı (Cumhuriyet, 31 Ağustos- 2 Eylül 1964, s. 1; Armaoğlu, 2007, s. 821). Gerginleşen Türk-Amerikan ilişkilerinin sonucunda, Türk kamuoyunda 1965'ten itibaren en fazla tartışılan konulardan biri Türkiye ile Amerika arasında yapılan ikili antlaşmalar konusu olmuştur.

5. Hükümetin Sona Ermesi

Kıbrıs sorunun "millî" bir mesele olmasının yanında, uluslararası bir nitelik kazanması X. İnönü Hükümeti'nin düşürülmesinde değil, aksine devamında önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla, hükümetin sona ermesi dış politikadan ziyade çeşitli iç politik dinamiklerden kaynaklanmıştır. Bu arada, hükümetin 1965 seçimleri öncesinde değişmesinde etkili olan önemli bir gelişme de AP'de yaşanan genel başkanlık değişimi olmuştur.

Demirel'in 29 Kasım 1964 tarihinde yapılan AP'nin ikinci genel kongresinde genel başkan olmasından sonra, hükümeti düşürme çabaları artmaya başladı (Kongar, 2016, s. 164; Toker, 1992, 220). Seçimlerin yapılmasına diğer muhalefet partilerini de ikna eden AP'nin yeni genel başkanı Demirel'e göre, seçime bir iktidar partisi olarak girilmesi oyları artıracaktı. CHP içinde bir grup da seçime bir muhalefet partisi olarak girmenin seçimlerde oyları artıracığını düşünüyordu. Bu gruba göre, CHP dışında oluşacak iktidar başarısız olacak, ülkede karmaşa yaşanacaktı. Ayrıca, ülkede iktidar değişikliği yönünde bir hava da oluşmaya başlamıştı.

Hükümetin düşürülmesi konusunda birçok iddia bulunmaktadır. Bu iddialardan biri, Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi Raymond Arthur Hare'in Ankara'da muhalefet partileri ile siyasi temaslarda bulunması olmuştur. Büyükelçisi Hare, AP ve CKMP genel merkezlerini gösterişli bir tarzda ziyaret ederek, Demirel ve CKMP Genel Başkanı Ahmet Oğuz'la görüştü. Güçlü iş çevreleri de hükümet değişikliğine destek verebilecek rahatlığa kavuşmuşlardı. Aslında, bütün bu gelişmeleri hazırlayan şartlar 1961'den beri İnönü'nün başında bulunduğu koalisyon hükümetleri döneminde oluşmuştu. 1965 seçimlerine giderken böyle bir ortamı oluşmuştu ki birtakım güçlere ya da çevrelere güvence vermek için İnönü'nün kendisi artık

gerekli değildi. Yani Türkiye kargaşadan (kaostan) kurtulmuştu (Turan, 2003, 431; Kongar, 2016, s. 164). Bütün bu gelişmeler, daha sonra hükümetin düşürülmesinde “Amerikan parmağı” olarak nitelendirildi.

Amerika’nın İnönü’ye karşı olumsuz bir tutum takınmasında Kıbrıs bunalımı sırasında İnönü’nün Ada’ya çıkarma yapmak istemesi etkili olmuştur (Turan, 2002, s. 109). Toker’in değerlendirmesine göre, 1964 yılının Ağustos ayı sonlarında Ankara’ya bizzat Amerika’nın Başkanı Johnson tarafından gönderilen General Porter diye bir Amerikalı geldi. Görevi, İnönü’nün Kıbrıs ile ilgili “hayır” dediği birtakım teklifleri Türkiye adına kabul edebilecek bir Başbakan aramaktı. Çünkü İnönü’nün “hayır” dediği bir teklifi Türkiye’de kabul edecek biri yoktu. Dahası, bu tekliflerin kabul edilmesi için birtakım “nüfuslu kişileri” ikna etmek gerekiyordu. Amerikalı General, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Sunay’dan başlayarak birçok kesimle irtibata geçmiş, İnönü’nün hükümetten gitmesinin zorunluluğu üzerinde durmuştu. Sunay’ın “İsmet Paşa’ya yüzde yüz bağlı bulunduğunu belirtmiş” olmasına rağmen İnönü Batı’nın gözünden düşmeye başlamıştı (Toker, 1992). Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Sunay’ın da AP’ye hükümet kurma şansının verilmesinden yana olması ve Demirel’in muhalefeti hızla örgütlemeyi başarması, 1965 bütçe görüşmelerinde azınlık hükümetinin sonunu getirdi (Arcayürek, 1984, s. 329). Amerika’ya yönelik bu nitelendirmeyi CIA ajanı Kommer’in Türkiye ziyareti de güçlendirdi. Çünkü Amerika’nın, İnönü’ye güven(e)meyeceğini anlayınca kendisine uyumlu bir Başbakan adayını bulmak için Demirel’in üzerinde karar kıldığı iddiaları gündeme geldi (Çavdar, 2008, s. 189). Yeni hükümetin kurulması çalışmaları sürerken ünlü *Time* dergisi de bu konuyu haber yapmıştır. *Time* dergisinin haberine göre Amerika, İnönü’yü “*Amerikan aleyhtarlığına oynayan ihtiyar tilki*” diye suçlamış, Demirel’i ise “Batılı kafada bir iktisatçı” ve Amerikan tahsil ve terbiyesi almış bir kişi diye övmüştür. Bu durum, AP’deki başkanlık ve Türkiye’deki hükümet sorununun perde arkasında Amerika’nın girişimlerde bulunduğu kanısını daha da güçlendirdi (Turan, 2003, s. 431; Toker, 1992, 229).¹⁴ Gelişmelerin de gösterdiği gibi, hükümetin sunduğu 1965 bütçesine yönelik Meclis görüşmeleri, Demirel önderliğindeki AP için en güzel mücadele alanı ve bu yönde bir fırsat oldu. Bu nedenle AP’nin başına geçen Demirel, Meclis içinde de gücünü gösterebilmek amacıyla azınlık hükümetinin düşürülmesi için dikkatle çalıştı.

¹⁴ Demirel’e iktidar yolunun İnönü’nün azınlık hükümetinin düşürülmesiyle açıldığını belirten Avcioğlu’nun bu konudaki iddiası da şu şekildedir: “*Dikkat çekici bir rastlantı olarak, Kıbrıs işinde Amerika’ya karşı çıkan ve Sovyetler Birliği ile yakınlaşmaya çalışan Türk ve Yunan hükümetleri aynı zamanda iktidardan düşmüşlerdir. Bundan başka, o tarihte her iki hükümet de yabancı sermaye aleyhinde birtakım tedbirler almaya başlamışlardır. İnönü Hükümeti yabancı petrol şirketleriyle mücadeleye girişmiş, Türkiye Petrolleri ile Etibank’ın çıkarlarını yabancı şirketlere karşı korumaya yönelmiş bulunmaktaydı. Bu nedendir ki, iktidar değişikliği ile yabancı şirketler yakından ilgilenmişlerdir*” (Avcioğlu, 1990, s. 789).

MP'nin de hükümetin düşürülmesi için AP ile iş birliği yapacağını açıklaması, süreci artık seçime hazırlık sürecine dönüştürdü. Henüz milletvekili olmayan Demirel, bu süreçte hükümeti düşürmek için 1964'ün son günlerinde çabalarını daha da artırdı ve muhalefetteki YTP, CKMP ve MP'nin birleşmesinden oluşacak “kutsal ittifak” girişimine yöneldi.¹⁵ Demirel, 1964'ün Aralık ayında *“Parlâmentoda 226 güvensizlik oyunu sağladığımız takdirde, hükümeti düşürmeye gideriz. Bu, benim vazifemdir. 226 güvensizlik oyunu sağlayamadığımız takdirde, murakabe vazifemizin icabı olarak, hükümeti istifaya götürecek Parlâmento faaliyetine yöneliriz. Bu da genel görüşme, gensoru gibi şekillerle olur. Hükümet 226 kırmızı oyun altında güvensizlik oyu alması halinde, hükümet edebilir. Biz, hiçbir zaman, hükümeti kurmaktan veya hükümete katılmaktan çekinmiyoruz”* (Cumhuriyet, 18 Aralık 1964, s. 1) açıklamasını yaparak hükümeti düşürmeye yönelik gelişmelerin nasıl olacağını ipuçlarını vermiştir.

MP Genel Başkanı Bölükbaşı da *“İsmet Paşa'sız bir hükümet kurulmadıkça ülkede demokrasinin yerleşemeyeceğini”* öne sürdü (Turan, 2002, s. 109). AP'nin hükümeti düşürmek için faaliyetlerini artmasıyla, Meclis'te AP ile diğer küçük partilerin oy sayısı 227 oya ulaşmıştı (Cumhuriyet, 7 Şubat 1965, s. 1). Böylece, 9 Şubat 1965 tarihine gelindiğinde hükümeti düşürecek bir birliktelik sağlandı ve bunun için de ilk fırsat 1965 yılı bütçe görüşmeleri oldu.¹⁶ İnönü, bütçenin reddi halinde istifa edeceğini açıklamıştı. Ancak bu aşamada ordunun desteği hükümeti kurtarabilirdi fakat görünürde böyle bir ihtimal yoktu. 11 Şubat 1965 tarihinde İnönü, Cumhurbaşkanı Gürsel ile görüşmesinde ona *“sükûnetle bekliyorum”* ifadesiyle, gelişmelerin farkında olduğu mesajını verdi (Cumhuriyet, 11 Şubat 1965, s. 1). X. İnönü Hükümeti'nin hazırladığı bütçe kanun tasarısı, 13 Şubat 1965 tarihinde CHP'nin 197 “evet” oyuna karşılık, AP'nin başını çektiği muhalefetin 226 “ret” ve 2 “çekimser” oyuyla reddedildi (MMTD, 13.2.1965, s. 154-157). Ortaya çıkan bu sonuç karşısında İnönü, hükümetin Meclis'te bütçenin düşürülmesi yoluyla reddedilmesini, muhalefetin hükümete karşı devam eden organize girişimlerinin ve siyasal hayatta bir örnek teşkil ettiği yönündeki değerlendirmesi *“Bütçeyi reddetmek suretiyle hükümeti düşürmek fikrinin muhalefet partilerinden hangisinin eseri olduğunu bilemiyoruz. Bu bizim siyasi hayatımızda yeni bir icattır. Bizim siyasi hayatımız eliyle getirilecek neticelerin millet için ibretle dolu ve istifadeli olacağını zannedirim”* şeklinde

¹⁵ Toker, iş adamlarından İzzettin Turanlı'nın kendisine *“Biz mukaddes ittifakı kurduk. Paşa babamızı deviriyoruz. Paşa babamızı severiz ama ne yapalım, devireceğiz”* dediğini belirtmiştir (Toker, 1992, s. 222). Arcayürek de bu konuda Sovyet Büyükelçisi Nikita S. Rijov ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapmıştır: *“Rijov, belki de yakın gelecekte, Türkiye'de bir iktidar değişimi olacağını, 1965 seçimlerinden önce, İsmet Paşa hükümetlerinin yerini, başka bir karma hükümetin alacağını seziyordu. (...) Nitekim son C.H.P. hükümetinde başbakan yardımcısı olarak görev alan Dr. Kemal Satır, A.P. - C.K.M.P. - Y.T.P. oy çokluğunun İsmet Paşa hükümetini devirme hazırlıklarına giriştiklerinin duyulduğu günlerde bana, Rijov var ya, Rijov. Geçenlerde bana geldi, 'Sizi düşürecekler, haberiniz olsun, önlem aldınız mı, bilmem' dedi ve gitti”* (Arcayürek, 1984, s. 269-270).

¹⁶ İnönü 9 Şubat 1965 tarihli günlüğüne, *“Muhalefet hükümeti düşürmek için kararlı görünüyor.”* notunu düşmüştür (İnönü, 2017, s. 682).

olmuştur (Cumhuriyet, 14 Şubat 1965, s. 1). Hükümet anayasal zorunluluk olmamasına rağmen istifa ederek, istifa geleneğini de başlatmış oldu (Sanal, 1997, s. 30). İnönü'nün de ifade ettiği gibi hükümetin bütçe görüşmeleri yoluyla düşürülmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi hayatında ilk kez ortaya çıkmış oldu. Demirel de oylama sonucu için "normal bir parlamento faaliyetidir. Söylenecek başka bir şey yok" değerlendirmesini yaptı (Cumhuriyet, 14 Şubat 1965, s. 1). İnönü, daha önce söylediği gibi bütçe onaylanmazsa istifa edeceği sözüne uyarak Cumhurbaşkanı'na istifasını verdi. Böylece, Millî Mücadele'nin İsmet Paşa'sı, bir daha iktidara gelmemek üzere, 13 Şubat 1965'te iktidarı bırakmış oldu. Artık yeni bir dönem başlıyordu. İnönü'nün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk azınlık hükümetinin düşmesi ya da düşürülmesi Emre Kongar tarafından, Türk siyasetinin, tarihsel, toplumsal ve ekonomik dinamikleri yönünden "devletçi-seçkinler" ile "gelenekçi-liberaller" arasındaki siyasal ortaklığın da sona erişini simgeliyordu. (...) Aslında, üçüncü İnönü hükümetinin görevden ayrılması 1961'den beri yaşanan "rejimin sivilleşmesi" işleminin bittiğini ve geçiş döneminin kapandığını belirtiyordu" şeklinde değerlendirilmiştir (Kongar, 2016, s. 164)

X. İnönü Hükümeti'nin düşürülmesini Cumhurbaşkanı Gürsel'in hoşnut olduğu ya da olacağı yönünden değerlendiren Cihad Baban'a göre "İnönü hükümeti kırmızı oyla devrildiği zaman, hiç zannetmiyorum ki Gürsel üzüntü duymuş olsun. İnönü'nün şahsiyeti ile devlet mekanizması üzerinde durduğu hegemonyadan kurtulmuş oluyor[du]."¹⁷ Ahmad da azınlık hükümetinin düşürülmesine çok az kişinin üzüldüğünü söyleyerek, hükümetin düşürülmesinden genel bir memnuniyet duyulduğunu iddia etmiştir (Ahmad, 2015, s. 227). Cumhurbaşkanı Gürsel, İnönü'nün istifası üzerine CHP'nin muhalefette kalacağını düşünerek, daha doğrusu bunu arzu ederek yeni hükümetin koalisyon hükümeti şeklinde kurulmasını önerdi. AP'nin "AP'li Başbakan" fikrine karşı çıkan Cumhurbaşkanı, "Demirel gençtir. Yıpranmasın" diyerek görevi vermek istemedi. AP'nin dışındaki partiler de Başbakan'ın tarafsız olması konusunda anlaşmaya varınca, yeni görev AP listesinden Bağımsız senatör olan Suat Hayri Ürgüplü'ye verildi (Cumhuriyet, 16-17 Şubat 1965, s. 1). Böylece Ürgüplü AP, MP, CKMP ve YTP'nin katılımıyla CHP'nin karşısındaki partilerden oluşan bir sağ koalisyon hükümeti kurdu. Bir anlamda "bekçi hükümet" olarak da nitelendirilen Ürgüplü Hükümeti'ne Demirel, Meclis dışından Başbakan Yardımcısı olarak atandı.

¹⁷ Cihad Baban, bu durumun gerekçesini "Gürsel İnönü'nün tarihi şahsiyetine saygı gösteren kumandan, 27 Mayıs sabahı İnönü'ye telefonda (emrindeyim!) diyecek kadar tevazuu ileri götüren ihtilalci kısa süre sonra, İnönü'nün varlığından sıkılmaya başlamış, bu sıkıntı ile Demirel'in şahsında aradığını buldum zannetmişti" şeklinde değerlendirmiştir (Baban, 1970, s. 267).

X. İnönü Hükümeti'nin düşürülmesi sürecinde meydana gelen gelişmeler, az gelişmiş ülkelerde uygulanan Amerikan politikalarının Türkiye için de uygulandığı iddia edildi (Cumhuriyet, 12 Şubat 1965, s. 1). İnönü ise hükümetin düşürülmesindeki “Amerikan parmağı” olasılığını reddetmiş fakat Temmuz 1966’da, kendisinin ortanın solu politikasına karşı çıkan 72 CHP’li milletvekiline karşı “*Amerikalılar benim yerime bir Başbakan buldular. Amerikalılara müracaat edin, belki size bir parti lideri bulurlar*” sözü ile “Amerikan parmağı” olasılığını bir nevi doğrulamış oluyordu. Ayrıca bütün bunlar, olumsuz gelişmelerle ilgili olarak “Amerika faktörü” söyleminin iç politikanın ayrılmaz bir parçası haline geldiğinin de bir göstergesi oluyordu (Ahmad, 2015, s. 227-228). Toker, İnönü’nün yılların Başbakanı ve Cumhurbaşkanı olarak çok sıkıntı çekmesine rağmen başbakanlıkta ısrarcı olmasını “rejimin selameti” olarak değerlendirmiştir. Yine Toker’e göre “*Eğer ‘milletin makûs talihî’ İnönü savaşlarıyla yenilmişse, Türk demokrasisinin korkunç bir iç savaş geçirmeden sürmüş olması da 1961-1965 arasının koalisyonlar dönemi sayesinde*” olmuştur (Toker, 1992, s. 9-10). Toker bu değerlendirmesiyle, tarihi ve siyasi bakımdan önemli bir figür olarak İnönü’nün ülke yönetiminde bulunduğu dönemlerin en kritik süreçleri oluşturduğu, son başbakanlık döneminin de bunlardan biri olduğuna vurgu yapmıştır. Buna karşın, İnönü’nün X. hükümetinin de yer aldığı 1961-1965 dönemindeki başbakanlığı Tevfik Çavdar tarafından “*İsmet İnönü’nün bu dört yıllık başbakanlığı, onun ‘İnkılabcı ruhunun’da yerini klasik Osmanlı dengciliğine bıraktığını gösterdi. (...) Demokratik düzeni savunma adına sürekli taviz verdi. Devlet Planlama Teşkilatı’nın, ilerici diye tanımlayabileceğimiz, ‘birinci planı’, tarımın vergilendirilmesini ve de planı hazırlayan uzmanları, daire başkanlarını koalisyonu kurtarmak için Yeni Türkiye Partisi Genel Başkanı Ekrem Alican’ın önüne bir yem gibi attı*” (Çavdar, 2008, s. 189) şeklinde, İnönü’nün politikalarında önceki dönemlerine göre olumsuz birtakım değişikliklerin olduğunu iddia etmiştir. İnönü’nün Başbakan olarak uyguladığı politikadaki farklılıklarda konjonktürel iç ve dış dinamikler oldukça etkili olmuştur. Böylece İnönü, son başbakanlık görevinde 1 yıl 1 ay 25 gün süre görev yapmış, 1950 sonrasındaki gibi yeniden muhalefet liderliğine geçmiştir.

Sonuç

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, aynı zamanda Türkiye’de ilk koalisyonlar dönemini başlatan bir gelişme olmuştur. Darbeden sonra, 1960-1961 yılları arasında I ve II. Gürsel hükümetleri kurulmuştur. Daha sonra, 1962-1965 yılları arasında ikisi koalisyon biri de azınlık hükümeti olmak üzere üç hükümet İnönü’nün başbakanlığında kurulmak suretiyle, koalisyon hükümetleri süreci devam etmiştir. Bu hükümetlerin üçüncüsü Türkiye Cumhuriyeti’nin 28. Cumhuriyet Hükümeti ve ilk azınlık hükümeti, aynı zamanda İnönü’nün de X. hükümeti

olmuştur. 1960-1965 döneminin koşulları çerçevesinde kurulan bu hükümet diğer dönemlere göre iki açıdan önem taşımaktadır.

Bunlardan birincisi; İnönü'nün başbakanlığında geçen 1961-1965 dönemi hükümetleriyle temelde, iç politikada 27 Mayıs ile oluşan felsefenin devam ettirilmesi amaçlanmıştır. Yine bu dönem iç politikada, sonraki yıllarda Türk siyasal hayatına egemen olacak yeni liderlerin ortaya çıkması bakımından önemli bir dönem olmuştur. Özellikle 1964 yılı sonuna doğru, AP'nin genel başkanı seçilen Demirel, bundan sonra uzun bir süre Türk siyasal hayatındaki yerini almış ve etkisini sürdürmüştür. 1960'lı yıllardaki siyasal ve toplumsal değişim İnönü'yü, dolayısıyla CHP'yi de etkilemiştir. 10 Ekim 1965 seçimleriyle gündeme gelen *ortanın solu* kavramı aslında bu süreçte yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. 12 Mart 1971 Muhtırası'na kadar geçen bu süre Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihindeki en önemli dönemlerden biri olmuştur.

İnönü'nün son başbakanlığı döneminde, 1964'teki Kıbrıs sorununa yönelik krizle gündeme gelen *Johnson Mektubu*, dönemin en önemli dış politik gelişmelerinden biri olmuştur. Bu gelişmenin X. İnönü Hükümeti döneminde ortaya çıkmış olması bu dönemi ayrıca önemli hale getirmektedir. Yine X. İnönü Hükümeti'nin 27 Mayıs sonrasının ilk genel seçimi olan 15 Ekim 1961 seçimleriyle geçilen sivil hayatın ve Türk siyasal hayatının ilk azınlık hükümeti olması gibi bir özelliği de bulunmaktadır. Bununla birlikte X. İnönü Hükümeti, Cumhuriyet tarihinde Meclis tarafından bütçesi reddedildiği için düşürülen ilk hükümet olması nedeniyle siyasi literatüre girmiştir.

İnönü, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili hayata geçiş sürecinde göstermiş olduğu olumlu, ılımlı ve yapıcı tutumunu, 27 Mayıs'tan sonra kısa sürede geçilen sivil ve demokratik hayata geçiş sürecinde de göstermiştir. Bu yönüyle 27 Mayıs sonrasında “askeri ancak o kışlasına sokar” düşüncesinin etkili olduğu ortamda, İnönü'nün uzlaşmacı yönü önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla, İnönü'nün son başbakanlık dönemini oluşturan X. İnönü Hükümeti Dönemi; darbeden sonra sivil hayata ve demokratik düzene geçiş sürecinde başta Kıbrıs sorunu gibi dış politik gelişmelerden etkilen iç politikada; toplumsal huzurun ve istikrarın sağlanmasında önemli gelişmelerin meydana geldiği bir dönem olmuştur.

Türkiye'de düzen ve istikrar denildiği zaman ilk akla gelen isim olarak kabul gören İnönü'nün “*Yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini bulur*” sözü, özellikle 1960'lı yılların ilk yarısını ifade etmesi bakımından önemli bir tespit olmuştur. İnönü'nün bu dönemde Kıbrıs sorunu ve buna bağlı gündeme gelen *Johnson Mektubu*'nun etkisiyle söylemiş olduğu bu söz, iç politikada da kamuoyunun konsolidasyonun sağlanmasında etkili olmuştur.

Kaynaklar

Resmi Yayınlar

- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 1, Cilt: 24, Birleşim: 25 (4.1.1964).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 1, Cilt: 24, Birleşim: 23 (2.1.1964).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 1, Cilt: 29, Birleşim: 79 (30.3.1964).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem:1, Cilt: 32, Birleşim: 134 (9.9.1964).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 1, Cilt: 33, Birleşim: 5 (11.11.1964).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 1, Cilt: 33, Birleşim: 10 (19.11.1964).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 3, Cilt: 2, Birleşim: 40 (4.2.1970).
- Millet Meclis Tutanak Dergisi (MMTD)*. Dönem: 1, Cilt: 36, Birleşim: 57 (13.2.1965).
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*. Dönem: 1, Cilt: 19, Birleşim: 46, (25.2.1964).
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*. Dönem: 1, Cilt: 19, Birleşim: 47, (27.2.1964).
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*. Dönem: 1, Cilt: 20, Birleşim. 64 (17.04.1964).
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*. Dönem: 1, Cilt: 23, Birleşim: 26 (19.1.1965).

Sürelî Yayınlar¹⁸

Cumhuriyet

Milliyet

Kitap, Makale ve Diğer Kaynaklar

- Ahmad, F. (2015). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980)*. Hil Yayın.
- Ahmad, F. (2007). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. Kaynak Yayınları.
- Arcayürek, C. (1984). *Yeni demokrasi yeni arayışlar 1960-1965*, Bilgi Yayınevi.
- Armaoğlu, F. (2007). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*. Alkım Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1990). *Türkiye'nin düzeni (ikinci kitap)*. Tekin Yayınevi.
- Aydemir, Ş. S. (1968). *İkinci adam*. (C. 3). Yükselen Matbaası.
- Aydın, S. & Taşkın, Y. (2014). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İletişim Yayınları.

¹⁸ Kullanılan süreli yayınların tarih bilgisi metin içerisinde gösterilmiştir.

- Baban, C. (1970). *Politika galerisi*. Remzi Kitabevi.
- Bilgiç, S. (2007). *Hatıralarım*. Akasya Kitap.
- Cumhuriyetin 75 Yılı (1954-1978)*, 1998). (C. 2). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Cura, Y. (1994). *Koalisyon hükümetleri: Türkiye örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe üniversitesi]. Yök Tez.
- Çavdar, T. (2008). *Bir inklâbın gün batımı 1908 – 2008*. İmge Kitabevi.
- Ergil, D. (1978). *Türkiye’de toplumsal gelişme siyasal bunalım*. Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- Çağrı, E. & Arat, T. (2018). 1960-1980: görelî özerklik-3 AET’yle ilişkiler. *Türk dış politikası, kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (1919-1980)*. (C I). İletişim Yayınları.
- Eroğul, C. (2013). Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971. *Geçiş sürecinde Türkiye*. Belge Yayınları.
- Findley, C. V. (2011). *Modern Türkiye tarihi*. Timaş Yayınları.
- Fırat, M. (2018). 1945-1960: Batı bloku ekseninde Türkiye-1, Yunanistan’la ilişkiler. *Türk dış politikası, kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (1919-1980)*. (C. I). İletişim Yayınları.
- Gündüz, T. (1998). Türkiye’de cumhuriyet dönemi din eğitimi ve öğretimi kronolojisi (1923 1998). *Uludağ üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*. (7) 2, 543-557.
- Güresin, E. (1964a). Yeni hükümetten beklenenler. *Cumhuriyet*. (5 Ocak)
- Güresin, E. (1964b). Meclisteki tartışmalar. *Cumhuriyet*. (15 Kasım).
- Güresin, E. (1964c). Huzur komisyonun ilk kararı. *Cumhuriyet*. (19 Kasım).
- <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>
- İnönü, 2025, <https://www.ismetinonu.org.tr/kibris-sorunu-ve-inonu/>
- İnönü, İ. (2017). *Defterler 1919-1973*. Yapı Kredi Yayınları.
- Keser, U. (2012). Kıbrıs’ta 21 Aralık 1963 kanlı Noel’i ve Kızılay. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. (XII) 24, 255-304.
- Kaplan, İ. (1999). *Türkiye’de milli eğitim ideolojisi*. İletişim Yayınları.
- Komsuoğlu, A. (2008). Muhalefette adalet partisi: siyasette bir denge arayışı. *Türkiye’de siyasal muhalefet*. Bengi Yayınları.
- Kongar, E. (2016). *21. yüzyılda Türkiye*. Remzi Kitabevi.

- Landau, J. M. (1978). *Türkiye’de aşırı akımlar*. Turhan Kitabevi.
- Mumcu, U. (1980). Mason belgesi. *Cumhuriyet*. (29 Haziran).
- Örs, İ. R. (2019). *İstanbul rumlar ve 1964 sürgünleri*. İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2017). Altmışlı yıllarda ‘dış’ politika. *Türkiye’nin 1960’lı yılları*. İletişim Yayınları.
- Sanal, T. (1997). *Türkiye’nin hükümetleri*. Sim Matbaacılık Ltd. Şti.
- Toker, M. (1992). *Demokrasimizin İsmet paşalı yılları, İnönü’nün son başbakanlığı (1961-1965)*. Bilgi Yayınları.
- Turan, Ş. (2002). *Türk Devrim Tarihi: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, 5. Kitap, Ankara, 2002.
- Turan, Ş. (2003). *İsmet İnönü yaşamı, dönemi ve kişiliği*. Bilgi Yayınevi.
- Turan, A. Ş. (2008). *Türkiye’de yerel Seçimler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yalansız, N. (2006)., *Türkiye’de koalisyon hükümetleri 1961-2002*. Büke Kitapları.

Ekler

X. İnönü Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi

[25.12.1963-20.02.1965]

DÖNEM : 1

TOPLANTI : 3

**CUMHURİYET SENATOSU
TUTANAK DERGİSİ**

CİLT : 17

Yirminci Birleşim

26 . 12 . 1963 Perşembe

Başbakan	İsmet İnönü	Milletvekili (Malatya)
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı	Kemal Satır	Milletvekili (Elâzığ)
Devlet Bakanı	İbrahim Saffet Omay	C. Senatosu Üyesi (Ankara)
Devlet Bakanı	Malik Yolaç	Milletvekili (İstanbul)
Devlet Bakanı	Vefik Pirinçcioğlu	Milletvekili (Diyarbakır)
Adalet Bakanı	Sedat Çınralı	C. Senatosu Üyesi (Konya)
Millî Savunma Bakanı	İlhamî Sanear	Milletvekili (İstanbul)
İçişleri Bakanı	Orhan Öztürk	Milletvekili (Tekirdağ)
Dışişleri Bakanı	Feridun Cemal Erkin	Eski Dışişleri Bakanı
Maliye Bakanı	Ferid Melen	Eski Maliye Bakanı
Millî Eğitim Bakanı	İbrahim Öktem	Milletvekili (Bursa)
Bayındırlık Bakanı	Arif Hikmet Onat	Milletvekili (Ordu)
Ticaret Bakanı	Fenni İslimyeli	Milletvekili (Balıkesir)
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	Kemal Demir	Milletvekili (Bolu)
Gümrük ve Tekel Bakanı	Mehmet Yücel	Milletvekili (Kayseri)
Tarım Bakanı	Turan Şahin	Milletvekili (Muğla)
Ulaştırma Bakanı	Ferit Alpiskender	C. Senatosu Üyesi (Manisa)
Çalışma Bakanı	Bülent Ecevit	Milletvekili (Ankara)
Sanayi Bakanı	Muammer Erten	Milletvekili (Manisa)
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	Hüdaî Oral	Milletvekili (Denizli)
Turizm ve Tanıtma Bakanı	Ali İhsan Göğüş	Milletvekili (Gaziantep)
İmar ve İskân Bakanı	Celâlettin Uzer	Milletvekili (Eskişehir)
Köy İşleri Bakanı	Lebit Yurdoğlu	Milletvekili (İzmir)